

Petar Bosnić Petrus

UVOD U FILOZOFIJU VREMENA

Nepotpuni tekst

Riječ unaprijed

Godinu dana nakon što sam završio ovaj članak, koji je tada funkcionirao kao jedno poglavlje moje knjige Apokalipsa, prisustvovao sam jednom međunarodnom simpoziju koji se bavio filozofijom vremena. Tu sam uočio da većina učesnika simpozija - koji su imali dovoljno intezivan ili barem dovoljno informativan dodir sa ovom temom - dakle, da ta većina, usprkos svojoj informiranosti ili obrazovanju shvaća vrijeme naivno-objektivistički - onako kako su ga shvaćali Stari Grci, prije nego su prvi put ozbiljno postavili pitanje o njemu, ili pak, onako kako ga shvaćaju tzv. obični ljudi danas. To "shvaćanje" podrazumijeva da je vrijeme "nešto objektivno" tj. nešto što postoji "izvan čovjeka", kao nekakva vrlo fina tvar što nezaustavljivo "prolazi", ili pak nešto što "teče" kao nekakva kozmička rijeka.

U tom (ne)shvaćanju vremena prednjače, nažalost, baš fizičari, koji su na spomenutom simpoziju bili najzastupljeniji brojem, a koji su i inače najgrlatiji kad je riječ o ovoj temi. Oni uglavnom ne poznaju potignuća prethodnih teoretičara koji su već odavno prevladali ono, naivno-objektivističko shvaćanje vremena, pa nekritički prihvaćaju Einsteinovu varijantu tog, "shvaćanja", po kojoj je vrijeme samo jedna, četvrta **prostorna** dimenzija. Budući, dakle, da, ili ne poznaju, ili ne razumiju minule pokušaje razumijevanja vremena, oni se tim, Einsteinovim i svojim povratkom ili ponovnim padom na naivni objektivizam i radikalnom vulgarizacijom koncepta vremena ponose kao nečim iznimno originalnim, i, štaviše, kao najvišim dosegom ljudske spoznajne moći.

Na kritičke primjedbe o tome da je to, naivno-objektivističko shvaćanje vremena promašeno, većina fizičara odgovara da filozofi imaju svoje shvaćanje vremena, a fizičari svoje, te da bi bilo u duhu međucehavske demokracije da se ta shvaćanja međusobno toleriraju kao istinita, iako ona isključuju jedno drugo.

Rezultat te "demokracije" i "tolerancije" u pogledu shvaćanja vremena jest činjenica da današnja opća kultura **ne zna** što je vrijeme, ali zato nudi velik asortiman različitih vremena: "Prirodno", "povijesno", "fizikalno", "filozofsko", "biološko", "satno" itd., itd.

Takvo stanje stvari čini se pomalo pervertiranim, otudjenim, jer, kakvo je to obrazovanje ili kultura koja nema pojma o onome što ju čini kulturom. Ali, nije u pitanju samo obrazovanje i "teorija". Možda će se nekome učiniti neumjesnom ili pretjeranom tvrdnja da danas baš o shvaćanju naravi vremena ovisi "normalni" opstanak i daljnji razvoj ljudske civilizacije, no, za tu tvrdnju ja imam dovoljno argumenata i podastrijet ću ih čitatelju tokom ove rasprave.

Ovaj članak, kojemu je svrha da kod čitatelja stvori interes za **poimanjem** vremena, nastao je preuređivanjem spomenutog poglavlja u Apokalipsi, a preuredjeno je tako da može služiti kao samostalan, mali priručnik ili vodič pomoću kojeg će se čitatelji relativno lako moći upoznati s onim analizama i shvaćanjima fenomena

vremena koje su stvorile njegov današnji **pojam**, koji, međutim, možda baš zbog nedostatka ovakvih kratkih i jednostavnih informativnih članaka, spava zatrpan i skriven od današnjih duhova kod kojih bi se moglo naći interesa za njegovo razumijevanje.

Ja sam nisam imao niti imam nekakvu novu teoriju vremena, ali sam, tokom bavljenja problemom vremena razvio nekoliko svrsishodnih predodžbi koje čitatelja mogu lakše nego one koje su se koristile do sada uputiti na njegov **pojam** - na shvaćanje vremena. Te sam predodžbe, zajedno sa nekim svojim pokušajima jasnijeg tumačenja nekih fenomena vremena ostavio za zadnji dio članka.

Prije nego otpočnem direktno izlaganje o ovom problemu moram čitatelja upozoriti na to da su već raniji mislioci uočili da je pitanje: "**što je vrijeme?**" najteže pitanje kojeg misaoni duh može postaviti samom sebi. No, za utjehu, možda se također može reći da je to ujedno i najzanimljivije pitanje kojeg se može postaviti. Svega se nekoliko mislilaca u cijeloj ljudskoj povijesti i cjelokupnoj misaonoj tradiciji odvažilo temeljito i odlučno postaviti to pitanje. To su: Aristotel, Augustin, Kant, Hegel, Bergson, W. James i Heideger.

Oni su pokazali da su popularne, naivno-objektivističke predodžbe vremena baš suprotne istini i ukazali na to da je vrijeme "transcendentalne naravi" te da ono - kako proizlazi iz Hegelovog shvaćanja - doista nije ništa drugo do duh.

Pored njih bilo je mislilaca koji su se nadugačko i naširoko, ali eklektički, a i takvih koji su se samo usput, i ukratko osvrnuli na problem vremena. Ovdje nećemo raspravljati o njihovim stavovima, jer nisu dali nikakav važan doprinos razvoju pojma vremena.

Naše bavljenje s pitanjem o vremenu olakšano je činjenicom da su onih nekoliko mislilaca, koji su se njime uistinu kreativno bavili, nastavljali razvijati jednu istu misao. Mi ćemo pratiti njen razvoj.

Aristotel se istraživanju vremena posvećivao kroz vrlo dugo vrijeme i u više navrata.

U početku svoga rada smatrao je da je vrijeme nerazdvojivo od kretanja, ali da ono samo nije kretanje nego kvantitativna »mjera kretanja« - »broj«.

»... bjelodano je da nema vremena bez kretanja i promjene...- kaže on - tako te je vrijeme ili kretanje ili nešto pripadno kretanju. A budući da ono nije kretanje, nužno je nešto što pripada kretanju.« Fizika 219a.

Poslije toga u 219b Aristotel daje onu glasovitu definiciju vremena:

»Jer vrijeme i jest upravo ovo: broj kretanja naprama prije i poslije.«

To potvrđuje i u 220a, gdje ponovo kaže:

»Tako je time jasno da je vrijeme broj kretanja prema »prije i poslije«, te da je neprekidno, (jer pripada neprekidnome).«

Kasnije je uvidio da je vrijeme isto tako neodvojivo od mirovanja, pa je korigirao svoju definiciju, ustvrdivši da je vrijeme »mjera kretanja i mirovanja«:

»I budući da je vrijeme mjera kretanja, bit će i mjera mirovanja (prema prigotku), jer svako je mirovanje u vremenu..."

A vrijeme će mjeriti i ono pokrenuto i ono mirujuće: jedno kao pokrenuto a drugo kao mirujuće. Jer ono će mjeriti njihovo kretanje i mirovanje, koliko god bilo... budući da je vrijeme mjera kretanja i mirovanja.« Isto, 221b

Iz čega je proizišla ona prva, nepotpuna definicija, a kasnije i njena korekcija?

Na prvi pogled, svima nam se čini da nam se vrijeme najneospornije i najočiglednije ukazuje kroz kretanje i promjene - kad se nešto mijenja ili nestaje a na njegovo mjesto dolazi nešto drugo itd. Zato je i Aristotel vrijeme najprije shvatio kao mjeru kretanja. No, za razliku od mnogih kasnijih mislilaca, on je naknadno uvidio da kretanje i promjena baš ometaju uočavanje vremena. Doista, kad malo razmislimo, uviđamo da se »prolaženje vremena« najjasnije uočava baš u odsustvu percepcije svakog prostornog kretanja ili mijene.

»... kada bude mrak" - kaže Aristotel - "i posredstvom tijela ništa ne pretrpimo...« 219a.

Tada je »prolaženje vremena« jedino »kretanje« koje možemo opaziti, jer jedino ono aficira našu moć percepcije, »trpljenja«. Posvemašnje mirovanje oko nas možemo mjeriti vremenom isto kao i kretanje i reći da je trajalo pet minuta, godinu dana ili koliko li je već trajalo.

"Kretanje duše" koje opažamo u odsustvu svakog prostornog kretanja svodi se na samoopažanje duše i razlikovanje sebe sada od sebe u nekom trenutku, ili u nekom "sada" koje je već minulo. Samoizvjesnost, bivanje ili opstojnost sastoji se upravo od velikog broja tih seberefektirajućih seberazlikovanja. Svako od njih je jedno "sada".

Većina mislilaca, uključujući i Heidegera koji je učinio neke izravne kritičke primjedbe na Aristotelovo shvaćanje vremena, većina njih, dakle, ispušta iz vida, previdja ovu važnu Aristotelovu samokorekciju, pa tvrde da je Aristotel vrijeme shvaćao isključivo kao »mjeru kretanja«.

Otkud taj previd?

Mišljenje koje nije vično promatranju vremena naprosto ne dopijeva dotle da uvidi kako nam se vrijeme izravno ukazuje tek u onom posvemašnjem mirovanju, pa se lakomisleno povodi za onim prvim ustiskom; da nam se ono otkriva u kretanju. Ta nevičnost promatranja vremena, lakomislenost i stanovita inertnost, a i neka dublja nezainteresiranost, tj. površnost, razlog su previđanja ove presudno važne Aristotelove korekcije vlastite definicije vremena.

*Kasnije će nam Kantovo shvaćanje vremena kao **unutrašnjeg zrenja subjekta** - jer vrijeme doista i nije ništa drugo do to unutrašnje zrenje odnosno samoreflektiranje subjekta - kasnije će nam, dakle, to shvaćanje otkriti punu važnost i veličinu ove Aristotelove samokorekcije. Sad se vraćamo drugim aspektima Aristotelova poimanja vremena.*

Pod »mjerom«, Aristotel, kako smo već naveli, podrazumijeva kvantitativnu mjeru - broj. I baš ga broj i brojanje, kako se čini, upućuju na ono presudno promatranje odnosa vremena i duše.

»A dostojno je razmatranja - kaže on - i to kako se vrijeme odnosi prema duši.« 223a

Tu postavlja pitanje:

»A, da nema duše, bi li bilo vremena ili ne?...« 223a, i daje slijedeći odgovor:

»Ako pak ništa drugo po naravi ne može brojiti osim duše - ili um u duši - onda je nemoguće da biva vrijeme ukoliko ne bude duše...« 223a

To je stav koji pokazuje kako je Aristotel shvatio da vrijeme nije nešto objektivno-empiričke naravi, nego nešto "subjektivno", transcendentalno.

Velik dio prostora u svojoj raspravi o vremenu, Aristotel posvećuje razumijevanju »sada«, kojeg shvaća kao granicu između prošlosti i budućnosti.

To je bio povod Heidegeru za tvrdnju da Aristotel shvaća vrijeme u »vulgarnoj« maniri. Pod vulgarnim shvaćanjem vremena, Heideger misli na isključivo kvantitativno ili kvantizirano njegovo poimanje - kao niz onih, međusobno bezrazličnih i jednakih "sadaka".

Nesumnjivo je da je Aristotelovo nastojanje bilo usmjereno prvenstveno na otkrivanje te kvantitativne strane vremena, ali se u Fizici vide i tragovi koji su vodili ka prevladavanju tog shvaćanja. To se vidi na mjestu na kojem se on, osvrće na izreku: -

da je vrijeme najmudrije od svega što postoji - pa kaže da bi se ono moglo smatrati i najglupljim od svega, jer starcima uništava i oduzima mudrost koju im je prije toga dalo.

Posredstvom tog iskaza vidi se da je on sasvim ozbiljno razmatrao mogućnost da je vrijeme nekakva stvaralačka moć ili sila - sila koja stvara i razara. Ali to ipak nije ono glavno, po čemu možemo suditi o njegovom doprinosu za razvoj pojma vremena. Taj, stvaralački moment vremena otkriven je, u pravom smislu te riječi, tj. eksplicitno i potpuno aktualiziran, tek više od dvije tisuće godina kasnije, od Bergsona, a, donekle i samog Heidegera.

Najveća Aristotelova zasluga za razvoj pojma vremena je u tome što je iz naivno-objektivističkog (ne)shvaćanja vremena - kroz shvaćanje vremena kao nekakvog duševnog brojanja, odnosno mjerenja - iskoračio ka transcendentalnom. On, je, u shvaćanju vremena kao brojanja ili mjerenja, odnosno kao djelatnosti duše, nesumnjivo uvidio njegovu transcendentalnu narav, koju je baš, izričito, kao transcendentalnu označio tek I. Kant.

Za razumijevanje samog vremena, metodološki je presudno važno pozabaviti se Aristotelovim pokušajima da razumije kategorije: »istovremeno«, »prije« i »poslije«.

U početku svog bavljenja problemom vremena, Aristotel tautološki definira istovremenost, kao istovremenost.

»Istovremenima (simultanima) se, u prostom i najsvojstvenijem smislu nazivaju stvari čije se postojanje događa u isto vrijeme. Jer nijedna od dvije stvari nije ranija ili kasnija od druge.« (Organon, gl. 13, str. 42. Istovremenost)

Kad pročita tu djetinjsku tautologiju, čovjeku dodje da se nasmije. Ali upravo ta ista tautologija lucidnom čitatelju pokazuje kako je pitanje vremena iznimno teško pitanje. To je najnormalnija stvar da su teškoće s kojima se čovjek susreće pri pokušaju da shvati vrijeme, čak i nevjerojatno pronicljiv duh kao što je bio Aristotelov, prinudile na jedan tako djetinjski iskaz. Ni danas, u odnosu na problem vremena, nismo ništa drugo do mala djeca.

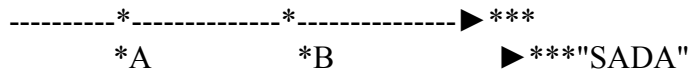
Kasnije Aristotel ponovo pokušava razumjeti ove kategorije - »istovremenost«, »prije« i »poslije« - i čini veliki napredak u tome. U Fizici, 223a kaže:

"... jer »prije i poslije« kažemo prema udaljenosti od »sada« ... u prošlosti nazivamo »prije« ono što je dalje od »sada«, a »poslije« ono koje je bliže, dočim u budućnosti »prije« ono koje je bliže, a »poslije« ono koje je dalje.« Fizika, 223a

Istovremeni su, naravno, događaji koji su jednako udaljeni od "sada", bilo u prošlosti bilo u budućnosti.

Idući tragom baš ovih njegovih dragocjenih nastojanja da razumije spomenute kategorije, mi ćemo njemu samome postaviti pitanje:

po čemu znamo da je događaj A raniji, odnosno, njegovim, izvrsnim riječima: "više udaljen" od »sada« nego događaj B.

Prikaz sa strelicom stvara varku da je lako odgovoriti na to pitanje. No pokušamo li, ubrzo ćemo se zaplesti u tautologije slične Aristotelovoj.

Odgovor na *ono pitanje* veoma je važan za razumjevanje vremena, ali mi ćemo ga dati tek kasnije.

Sada ćemo se pozabaviti s A. Augustinom koji je učinio slijedeći korak ka iscrpnijem i *potpunijem* razumijevanju vremena.

Prije rasprave o samom vremenu, Augustin je, u svoju knjigu *Confesiones*, vrlo domišljato i svrsishodno, uvrstio raspravu o pamćenju. Evo najprije jednog dužeg komada te rasprave. Podroban opis pamćenja poslužiti će nam izvrsno kasnije kad budemo ukazivali na odnos pamćenja i vremena.

"Moć pamćenja

12. Prijeći ću dakle i preko te sile svoje naravi, uzdižući se postepeno k onome koji me je stvorio. I evo dolazim na poljane i u velike dvorane pamćenja, gdje je riznica nebrojenih slika svakojakih stvari unesenih osjetilnim opažanjem. Ondje je pohranjeno i sve što god mislimo, bilo da uvećavamo ili umanjujemo ili bilo kako mijenjamo ono što naša osjetila prime, i sve drugo što je onamo povjereno i spremljeno, a što zaborav još nije progutao i pokopao.

Kad ondje boravim, zahtijevam da mi se iznese što god hoću, pa neke slike izlaze odmah, neke se traže dulje kao da se iskapaju iz nekih udaljenih spremišta. Neke provaljuju hrpimice, te dok želim i tražim nešto drugo, one iskaču naprijed kao da govore: »Možda nas tražiš?« I ja ih tjeram rukom svoga srca ispred lica svoga sjećanja, dok se ne pomoli iz magle ono što hoću i ne izađe mi na oči iz svojih skrovišta. Drugo se opet pojavljuje lako i neporemećenim redom kako se traži, te prijašnje slike uzmiču pred pridošlima i uzmičući vraćaju se u svoja skrovišta, da ondande ponovno iziđu kad budem htio. To se sve događa kad nešto pripovijedam po sjećanju.

13. Ondje se sve stvari čuvaju odvojeno i raspoređeno po vrstama, kako su već koje na svoj ulaz unesene; tako su, na primjer, svjetlost i sve boje i oblici tjelesa ušli kroz oči, kroz uši sve vrste zvukova, svi mirisi kroz nosne ulaze, svi okusi kroz ulaz ustiju, napokon preko opipa po cijelom tijelu sve što je tvrdo ili meko, toplo ili hladno, glatko ili hrapavo, teško ili lagano, izvan tijela ili u tijelu. To sve prima golemo spremište našega pamćenja i neki njegovi tajni i neizrecivi zakutci da se to opet iznese i upotrijebi kad ustreba: sve to ulazi svako na svoja vrata u pamet i stavlja se na svoje

mjesto. Ali ne ulaze same stvari, nego samo slike opaženih stvari, koje su ondje na službu mišljenju kad se ono podsjeća na stvari.

Tko može reći kako su nastale te slike, premda je jasno kroz koja su osjetila dobivene i unutra spremljene? Jer i onda kad se nalazim u tami i u tišini, u svom pamćenju iznosim, ako hoću, boje, i razlikujem bijelu i crnu i druge koje hoću; ne navaljuju tada zvukovi da ometaju ono što sam očima primio te razmatram, premda su i oni ondje, ali kao da su skriveni i pohranjeni na odvojenom mjestu. Jer i njih mogu zvati, ako hoću, i odmah su tu. I premda mi jezik miruje i grlo šuti, mogu pjevati koliko hoću, a one slike boja, iako su jednako tamo, ne upleću se niti me ometaju ako me zanima onaj drugi dio zalihe koji je ušao kroz uho. Tako ja u sebi obnavljam po volji i drugo što je preko drugih osjetila uneseno i skupljeno: miris ljiljana razlikujem od mirisa ljubica, ništa ne mirišući, i med mi je miliji od mošta, glatko od hrapavoga, premda tada ništa ne kušam i ništa ne pipam, nego se samo sjećam.

14. Sve ja to radim u svojoj nutrini, u golemoj dvorani svoga pamćenja. Ondje su preda mnom nebo, zemlja i more sa svim što sam u njima mogao opaziti, osim onoga što sam zaboravio. Ondje susrećem i samoga sebe i sjećam se sebe, što sam, kada i gdje radio i kako sam bio raspoložen tada kad sam radio. Ondje je sve što sam zapamtio iz vlastitog iskustva ili vjerujući drugima. Iz iste zalihe uzimam i slike sad ovih sad onih stvari koje sam ili sam iskusio ili povjerovao prema onima koje sam iskusio, i sâm ih vežem s prošlošću i na temelju toga mislim i na buduće čine, događaje i nade, i o svemu tome razmišljam kao da je sadašnje. »Učinit ću ovo i ono«, kažem za sebe u samom golemom krilu svoga duha koje je puno slika tolikih i tako velikih stvari, te slijedi ovo ili ono. »O kad bi bilo ovo ili ono!« »Ne dao Bog ovo ili ono!« - tako govorim u sebi, i kad govorim, preda mnom su iz iste riznice pamćenja slike svega onoga o čemu govorim. Kad ih ne bi bilo, ne bih uopće ništa govorio o njima.

15. Velika je ta moć pamćenja, veoma velika, Bože moj, to je golemo i beskrajno svetište. Tko će mu doprijeti do dna? To je snaga moga duha i pripada mojoj naravi, ali ja sâm ne shvaćam potpuno što sam. Zar je dakle duh pretijesan da obuhvati sâmoga sebe? A gdje je ono što on od sebe ne može obuhvatiti? Zar izvan njega, a ne u njemu? Kako onda to ne može obuhvatiti? Silno me divljenje nad tim zbunjuje, čudo me obuzima.

Ljudi idu da se dive vrhuncima gora, silnim valovima mora, širokim tokovima rijeka, daljinama oceana i putanjama zvijezda, a zapuštaju sebe i ne dive se tome kako sam ja mogao sve ovo spominjati ne gledajući očima, ali ipak toga ne bih mogao spominjati kad ne bih gore, valove, rijeke i zvijezde, koje sam vidio, i ocean, za koji sam čuo, gledao unutra u svome pamćenju u tako golemim prostorima kao da ih vani vidim. Ipak ih ja nisam upio gledajući, kad sam ih vidio očima, niti su te stvari kod mene, nego samo njihove slike, i znam što je od njih preko kojega tjelesnog osjetila utisnuto u mene."

Pored ovoga, Augustin izlaže još cijeli niz zanimljivih osobina pamćenja. Naročito veliku pažnju posvećuje paradoksu zaborava; kako je moguće da se sjećamo zaborava. No mi se ovdje ne možemo baviti svim tim zanimljivostima.

Skrenut ću radije pažnju čitatelja na činjenicu da je ovaj izvrsni opis memorije i njenog odnosa spram »žive svijesti« ili »Ja« bitno upotpunio I. Kant, jer on je kategoriju kauzaliteta, a i sve ostale kategorije, smjestio u taj transcendentni prostor kojeg Augustin zove »velikom dvoranom pamćenja«.

U slijedećoj knjizi, knjizi jedanaest bavi se neposredno problemom vremena. Najprije ukazuje na to kako je pitanje o vremenu vrlo teško pitanje.

"A što je vrijeme? Tko bi to mogao lako i ukratko razjasniti? Tko bi to mogao i samo misliti shvatiti pa da to onda riječju izrazi? A je li nam išta običnije i poznatije što u govoru spominjemo nego vrijeme? I razumijemo sasvim dobro kad o njemu govorimo, razumijemo i kad čujemo gdje drugi o njemu govori.

Što je dakle vrijeme? Ako me nitko ne pita, znam, ali ako bih htio nekome na pitanje to razjasniti, ne znam; ipak sa sigurnošću mogu reći da znam, kad ne bi ništa prolazilo, da ne bi bilo prošloga vremena, i kad ne bi ništa dolazilo, da ne bi bilo budućeg vremena, i kad ne bi ništa postojalo, da ne bi bilo sadašnjeg vremena."

Potom ukazuje na radikalne proturječnosti onog shvaćanja po kojem je vrijeme nešto što postoji »objektivno«, empirički. Te proturječnosti, smatra on, pokazuju da vrijeme nije nešto, takvo, »objektivno«, empirijsko.

Nakon toga pokazuje da je vrijeme neko svojstvo duše, te da je barem prošlost najneposrednije utemeljena na moći pamćenja.

"Ali kad se prošli događaji istinito pripovijedaju, ne iznose se iz pamćenja same stvari koje su prošle, nego riječi koje su se rodile iz slika tih stvari koje su prolazeći utisnule u dušu kao neke tragove preko osjetila. Jer moje djetinjstvo, koje više ne postoji, pripada prošlosti koja više ne postoji; ali kad ga se sjećam i pripovijedam, onda njegovu sliku gledam u sadašnjem vremenu, jer je još sada u mom pamćenju."

Dalje eksplicitno kaže:

"Sva tri vremena su u mojoj duši"

"26. Što mi je sada jasno i očevidno, to je da ne postoji ni budućnost ni prošlost, i da se ne može s pravom reći: »tri su vremena, sadašnje u prošlosti, sadašnje u sadašnjosti, sadašnje u budućnosti.« Ona su naime u mojoj duši kao neke tri stvari i drugdje ih ne nalazim: sadašnjost u prošlosti je pamćenje, sadašnjost u budućnosti je očekivanje."

No sa ovim odgovorima na pitanje o vremenu, Augustin nije zadovoljan, jer smatra da je rekao samo to »gdje« se nalazi to vrijeme, ali ništa nije rekao o tome što je ono.

Da bi dobio odgovor na to pitanje, on, poput Aristotela, ispituje odnos vremena i kretanja i ustanovljava da vrijeme nije nekakvo »objektivno« kretanje. Poslije toga ispituje kako mjerimo vrijeme. Na kraju kaže da baš mjerenje vremena ukazuje na to da je vrijeme nekakvo »rastezanje«.

"Vidim dakle da je vrijeme neko rastezanje. No da li uistinu vidim ili mi se samo čini da vidim? Ti ćeš mi to pokazati, Svjetlosti, Istino!"

Nakon kraćeg ispitivanja zaključuje:

»Odatle zaključujem da vrijeme nije ništa drugo nego rastezanje, ali čega, ne znam, i bilo bi čudno kad ne bi bilo rastezanje same duše.«

Poslije ovoga, ponovo postavlja pitanje o tome što zapravo mjeri kad mjeri vrijeme.

Što naime mjerim, zaklinjem te, Bože moj, kad kažem neodređeno: »Duže je ovo vrijeme nego ono«, ili određeno: »Dvostruko je ovo vrijeme prema onome«? Mjerim vrijeme, to znam. Ali ne mjerim buduće vrijeme, jer još ne postoji; ne mjerim sadašnje vrijeme, jer nema nikakva trajanja; ne mjerim prošlo vrijeme, jer više ne postoji. Što dakle mjerim?

Konačni odgovor je:

"Ne mjerim dakle njih same (događaje) koji više ne postoje, nego mjerim nešto u svome pamćenju što u njemu ostaje utisnuto."

"36. U tebi, dušo moja, mjerim vrijeme. Nemoj mi protusloviti: tako je! Nemoj sebe zaglušivati mnoštvom svojih utisaka! U tebi, kažem, mjerim vrijeme. Utisak koji u tebi izazivaju stvari koje prolaze, i koji ostaje kad one prođu, taj utisak mjerim kad je sadašnji, a ne stvari koje su prošle zato da ga izazovu; taj utisak mjerim kad mjerim vrijeme. Dakle, ili je taj utisak vrijeme, ili ja ne mjerim vrijeme."

Nakon toga kaže da je to najdublji doseg u njegovu razumijevanju vremena i izražava nadu u njegovu istinitost.

I Aristotel i Augustin nalaze da je vrijeme nekakav fenomen u duši. Aristotel smatra da je vrijeme »mjera kretanja i mirovanja« koji se zbivaju u tzv. objektivnom, empiričkom svijetu, dok Augustin smatra da ono ne može biti mjera tih »vanjskih« stvari, nego mjera veličine, tj. »dužine« isključivo onih utisaka koje u duši ostavljaju te »vanjske« stvari i događaji, a koji se čuvaju u pamćenju, te također i mjera aktualnih aktivnosti ili stanja duše: »očekivanja« i »gledanja«. (»Očekivanje« se odnosi na budućnost, a »gledanje« na sadašnjost. Sama quiditas, »štastvo« vremena, za Augustina je nekakvo »rastezanje duše«, dok je za Aristotela to »brojanje«, odnosno sposobnost brojanja ili mjerenja.

Augustinov doprinos razumijevanju vremena je u tome što je pokazao da vremena ne bi bilo bez pamćenja.

A da je to doista tako pokazat ćemo to pomoću onog već navedenog Aristotelovog primjera: čovjeka koji prebiva u mraku i ne primjećuje nikakva prostorna kretanja ili promjene.

Stvar je sada veoma jednostavna.

Kad ne bi bilo pamćenja i kad taj čovjek u pamćenju ne bi mogao zadržati svako minulo "samoopažanje duše", svako minulo "sada" onda aktualno, "sadašnje" samoopažanje ne bi mogao ni sa čim upoređivati. Drugim riječima, subjekt ne bi mogao reflektirati sebe samog, tj. razlikovati sebe minulog (factus) od sebe sada (actus), i stoga ne bi mogao uočiti svoje postojanje. U pamćenju su sačuvana sva minula samoopažanja slično kao što je na filmskoj vrpci, u obliku malih sličica sačuvano neko kretanje koje je kamera snimila. Ona su bilost ili prošlost. I kad ne bi bilo njih, ne bi bilo niti ovakve sadašnjosti kakvu znamo.

W. James i H. Bergson ukazivali su na to da ljuska percepcija nije kontinuirana, nego diskretna da se sastoji od niza "sličica" i da je vrlo slična percepciji filmske kamere.

*Oduševljeni subjekt, koji u stvarnosti, svakodnevno reflektira samog sebe, ne reflektira isključivo svoju dušu, nego i tijelo i okolinu u kojoj se nalazi i primjećuje i **pamti** (snima) svaku pojedinu refleksiju, svako "sada" te okoline, kao nekakvu njezinu sliku, a onda iz pamćenja priziva one minule "sada" i njihovim međusobnim uspoređivanjem i uspoređivanjem sa upravo sadašnjim, aktualnim "sada" ustanovljava da li se ta okolina, ili nešto u njoj, kreće ili miruje.*

On takodjer reflektira i zvijezde i udaljene galaksije i zapravo i nije ništa drugo oduševljeni moment svega tog univerzuma, koji, upravo posredstvom tog svog oduševljenog momenta - reflektirajuće duše - reflektira sebe samog. Već je odavno poznato da čovjekovo bivstvo nije ograničeno isključivo na njegovu dušu, a niti na tijelo, već da se proteže i na prirodu koja ga okružuje i iz koje je i iznikao.

Vrijeme nije ništa drugo do spomenuto samoreflektiranje, a to pak nije ništa drugo do bivanje, opstanak, postojanje, i ne zbiva se na osnovu puke inercije, nego na osnovu moći-da-se-bude, moći-biti, najveće moći koja se uopće može pomišljati. Postojanje (vrijeme) je jedinstvo svih minulih "sada" sa onim "sadašnjim", aktualnim.

Radovi kasnijih mislilaca, posebno Hegelovi i Bergsonovi potvrdili su ove implikacije, koje će se kasnije pokazati važnima za potpuno razumijevanje vremena.

Aristotel i Augustin izdigli su se iznad horizonta tzv. naivnog objektivizma jedino u raspravama o vremenu, i to kroz duhovnu borbu i teško napredovanje koje je u njihovim raspravama ostavilo velik trag.

Nasuprot njima, Kant je o vremenu počeo pisati nakon već izvedenog kopernikanskog obrata, tj. nakon što je radikalno raskrstio s naivnim objektivizmom *općenito*, kao samorazumljivim temeljem svakog mišljenja i mišljenja svih stvari.

Stoga nam se Kantov transcendentalizam vremena čini kao nešto samorodno - nešto što nema svoju povijest i nije stečeno kroz onu krvavu gigantomahiju s prividom, koji nam se prvi, vrlo lukavo, ljubazno i uvjerljivo nudi kao istina. U Kantovom shvaćanju vremena, izloženom takoreći u svega nekoliko crta, nema tragova naivnoobjektivističkog nazora.

Za Kanta je vrijeme jedan od dva temeljna transcendentalna načina ili forme opažanja. Onaj drugi je prostor. On je forma opažanja »vanjskih« stvari, tj. pojava. Vrijeme je pak " forma **unutrašnjeg** samoopažanja subjekta". Ali, evo, ukratko samih Kantovih iskaza. Svi citati uzeti su iz kritike čistog uma. Transcendentalna estetika, odsjek: "Metafizičko ispitivanje pojma vremena".

"a) Vreme nije ništa što bi postojalo samo za sebe ili što bi pripadalo stvarima kao njihova objektivna odredba, što bi, prema tome, preostalo i kad bi se apstrahovalo od svih subjektivnih uslova njihovog opažanja; jer u prvome slučaju ono bi bilo nešto što bi bez stvarnog predmeta ipak bilo stvarno."

"Vreme nije 1. nikakav empirički pojam koji je apstrahovan iz koga bilo iskustva."

"4) Vreme nije nikakav diskursivan ili, kako se kaže, opšti pojam, već jedna čista forma čulnog opažanja."

"b) Vreme nije ništa drugo do forma unutrašnjeg čula, to jest opažanja nas samih i našeg unutrašnjeg stanja. Jer, vreme ne može da bude nikakva odredba spoljašnjih pojava; ono ne pripada ni obliku ili položaju itd.; naprotiv, ono određuje odnos predstava u našem unutrašnjem stanju. I baš zato što ovo unutrašnje opažanje ne pokazuje nikakav oblik, mi tražimo da nadoknadimo i ovaj nedostatak analogijama, te predstavljamo vremenski tok u jednoj liniji koja se proteže u beskonačnost i u kojoj raznovrsnost sačinjava jedan niz koji ima samo jednu dimenziju, pa iz osobina ove linije izvodimo sve osobine vremena izuzev toga što su delovi linije jednovremeni, dok su

delovi vremena uvek jedni za drugima. Iz ovoga je takođe jasno da je predstava samog vremena opažaj, jer se svi njegovi odnosi mogu izraziti u jednom spoljašnjem opažanju."

"Vrijeme ima samo jednu dimenziju: razna vremena nisu jednovremeno, već jedno za drugim (tako kao što razni prostori nisu jedan za drugim, već su jednovremeni)."

Kao što se vidi, ono zajedničko Aristotelovu, Augustinovu i Kantovu shvaćanju vremena jest *to da je vrijeme nešto transcendentalno, "duševno" ili subjektivno-supstancijalno.*

No, dok je za onu dvojicu vrijeme nešto što je utemeljeno u duši ili na duši, dotle je za Kanta duša (»subjekt«), nešto što je utemeljeno u vremenu. Vrijeme je kod Kanta moć samoopažanja, odnosno samoopažanje ili samoreflektiranje, samosvijest (subjekta). No vrijeme je, kod Kanta, kako smo već rekli, tek jedna od transcendentalnih kategorija na kojoj se temelji nekakvo oduševljeno biće, »subjekt«.

Temeljna slabost i proturječnost Kantova, a s tim također i Aristotelova i Augustinova shvaćanja vremena (proturječnost u odnosu na samo, zbiljsko vrijeme) jest u tome što je njegova transcendentalnost shvaćena »subjektivno-idealistički« tj. individualistički.

Individue, naime, umiru, nestaju, ali samo vrijeme, koje je shvaćeno kao unutrašnje zrenje ili samoopažanje *tih individua*, subjekata, ne nestaje. Čak i kad bi pomrle sve oduševljene individue, može se, bez ikakve proturječnosti, pomišljati da bi vrijeme »teklo« i dalje i da bi prostor koji je ostao postojao još bezbroj eona. To ukazuje na tzv. »objektivno« tj. *"stvarno"*, ne-subjektivno postojanje vremena.

Ili, da budem direktan, kratak i što jasniji: Oduševljeni subjekt, individua samo je puko sredstvo pomoću kojeg Ono Nešto, Apsolutno reflektira samo sebe.

Ovo je dobro objašnjenje i za šturo Hegelovo shvaćanje vremena, koje ćemo upravo iznijeti.

Proturječnost *Kantova, Aristotelova i Augustinova shvaćanja vremena* rješava Hegel tvrdnjom da je vrijeme zapravo samoopažanje »apsolutnog subjekta«, tj. Svjetskog duha. Život i samoopažanje individua samo je jedan od pojavnih oblika postojanja Svjetskog duha i jedan od mogućih načina njegovog samoopažanja.

Vrijeme je, po Hegelu, kako smo *upravo* rekli, *samorefleksija, odnosno* samoopažanje tog Apsolutnog subjekta, pa je, promatrano s te, »apsolutno-idealističke« pozicije, doista nešto »objektivno«, *"zbiljsko"*. *To je unutarinja osobina općeg bića, odnosno samoga bitka, koja se nama, individuama nadaje kao nešto »izvan« nas samih, nešto "vanjsko"*.

Kako je čitatelju vjerojatno već poznato, Svjetski duh postoji najprije u formi Apstraktne ideje. Ona ukida samu sebe i otuđuje se u prostor po sebi (punktualnost). Prostor kao prosta punktualnost negira sebe, dimenzionirajući se i oblikujući u prostor za sebe. No u tom svom negativnom obliku, kao vlastita negacija, on ne može opstati. Stoga on negira tu svoju negaciju i postavlja se kao prostor po sebi i za sebe. To je samorefleksija prostora, samouočavanje prostora. Ili pak, kako kaže sam Hegel,

»uočeno bivanje«. Po svom neposrednom porijeklu, dakle, vrijeme jest prostor. A po svojoj istini, prostor je vrijeme. "Vrijeme je istina prostora"

Gledano s druge strane, prostor koji je reflektirao samog sebe nije ništa drugo nego duh, (samo)svijest - bivanje koje uočava vlastito bivanje. *A sebe samo može zreti kao nekakav kontinuitet, trajanje jedino zahvaljujući nekakvom samomemoriranju.*

Već smo rekli da je samoopažanje individue jedan od načina ili puko sredstvo za samoopažanje Svjetskog duha. No takvo je samoopažanje partikularno, a on, u samom svom korjenu, ima potrebu za totalnim zrenjem samog sebe - za potpunim samopoimanjem. To i postiže kroz povijest, odnosno kroz povijesni razvoj. Nije, *dakle*, životno vrijeme individue, nego životno vrijeme vrste, vrijeme povijesti, pravi i potpuni »*moment*« postojanja vremena, tj. Svjetskog duha. *To je jedini »momnet*« tj. jedino sredstvo pomoću kojeg on sebe može postaviti apsolutnim.

*Vrijeme je samoreflektiranje Svjetskog duha. Kroz samoreflektiranje Svjetski duh uspostavlja i održava svoje postojanje. To samoreflektiranje je jedini način opstanka onoga što jest. Odatle nužnost vremena. Pri samoreflektiranju, duh, u ukinutom obliku, zadržava, pamti sve stupnjeve i sve momente svog postojanja. Razlikovanjem tih stupnjeva i momenata on razlikuje sebe od sebe samog: sebe kao tvorevinu od sebe kao tvorca; svog sadašnjeg oblika od prošlog, i prošlog od nekog pretprošlog itd. Zahvaljujući moći pamćenja Svjetski duh zna sve minule i "sadašnje", aktualne oblike svog postojanja kao nužne oblike sebe samog, a sebe samog, pak, kao njihovo jedinstvo - kao ono **Jedno** koje je vječno. To je čisti, duhovni oblik postojanja duha, koji - kako se sada jasno vidi - bez pamćenja uopće ne bi bio moguć. No, čak i taj njegov čisti oblik bio bi nešto mrtvo, kad se ne bi zrcalio s moći refleksije, jer jedino je **čin** reflektiranja postojanja zbiljsko postojanje ili postojanje uopće.*

*Pojavno vrijeme je reflektiranje (ukidanje) i pamćenje (konzerviranje) vlastitog postojanja i to ne samo u duhu i memoriji jedne individue, nego prvenstveno u duhu i memoriji nekog beskonačnog subjekta - jedne ili više inteligentnih, tj. kreativnih vrsta. Vrsta je, naime, beskonačni subjekt. Drugim riječima, presudno važan oblik pojavljivanja vremena jest povijest. Svjetski duh istinski se pojavljuje samo kao ukinuta priroda - kao civilizacija (umjetno biće). A civilizacija pak uistinu postoji jedino ako reflektira i kad doista reflektira samu sebe - ako se zbiva kao povijest. Civilizacija, (umjetno biće), gledana neposredno nije ništa drugo do **svrsishodna** samorefleksija prirode, istina prirode (prirodnog bića). To je samorefleksija koja treba poslužiti kao instrument ozbiljenja potpunog znanja sebe samog - apsolutne, beskonačne refleksije - vječnog zrcaljenja Onoga Svega, Jednoga u sebi samom*

Ovakvo shvaćanje vremena jest summa ljudskog znanja o vremenu.

Kao što čitatelj vidi, u eksplikaciju Hegelovog shvaćanja vremena uveo sam neke svoje pojmove: "vrstu", "umjetno biće", "civilizaciju" itd. No time nisam ništa bitno izmijenio na Hegelovom shvaćanju, a pravovremeno (sadašnje) uvodjenje tih pojmova u raspravu olakšat će razumijevanje teksta koj slijedi.

Poslije Hegela, intenzivnijem i sustavnijem istraživanju naravi vremena posvećuju se H. Bergson i M. Heidegger. Poput ostalih mislilaca nakon Hegela, i oni se vraćaju partikularističkim, pa čak i specijalističkim pozicijama, tj. gledištima. Stoga i

nisu mogli bitno promijeniti niti produbiti naše opće znanje o vremenu, ali su bacili više svjetla na neke njegove posebne momente.

Po Bergsonovom mišljenju, istinsko bivanje nije nekakvo ukočeno, nepromjenljivo postojanje, niti neka bezglava, nesvrshodna mijena, nego je to »stvaralačka evolucija«, ili, ako se hoće; mijena koja se zbiva kroz permanentno usavršavanje. To je način na koji postoji bitak, koji pak nije ništa drugo do elan vital - životni impuls, životna snaga ili poletnost. Vrijeme je *djelovanje* te životne, tj. stvaralačke snage.

U knjizi: Vrijeme i sloboda, Bergson je izrazio slutnju da je vrijeme autonomno i da se razvoj zasniva upravo na ozbiljenju slobode izbora. Ono, dakle, nije beskonačni niz »sadaka«, nego niz **odluka** o kojima ovisi tok i ishod »stvaralačke evolucije«.

Poput Augustina, Bergson uočava bitnu važnost pamćenja za razmišljanje vremena i posvećuje mu jednu opsežnu raspravu: Memorija i materija.

Interesantno je to da čak ni poslije tog Bergsonovog rada, mislioci i ne-mislioci koji se bave problemom vremena ne uvidjaju koliko je velika važnost pamćenja za razumijevanje vremena, a niti to da bez pamćenja ne bi bilo vremena.

* * *

Isto kao i Bergson, i Heideger svoje shvaćanje vremena temelji na, sada već apriornoj, ako ne već i dogmatskoj pretpostavci o njegovoj nužnoj transcendentnosti.

U svom osvrtu na razvoj teorije vremena, on Aristotelu i *Hegelu zamjera* »vulgarno«, kvantizirano shvaćanje, zato što su ga oni na nekim mjestima tretirali kao beskonačni niz »sadaka«.

Što se tiče Aristotela, već smo pokazali da je Heideger donekle u pravu. Nije, međutim nikako jasno zašto on analizu kvantitativnog momenta vremena naziva "vulgarnim" shvaćanjem, jer, vulgarnim bi, naime trebalo nazivati naivno-objektivističke teorije vremena.

U komentaru Heidegerovog odnosa prema Hegelu, može se reći nešto slično onom odnosu prema Aristotelu.

*Kroz onih nekoliko paragrafa u Hegelovoj "Enciklopediji" na koje se poziva Heideger, i koje komentira u svom Bitku i Vremenu, Hegel je doista govorio isključivo o ne-kvalitativnim, kvantitativnim momentima vremena. No na osnovu tih nekoliko paragrafa kod Hegela se ne može govoriti o isključivo "vulgarnom" tj. kvantiziranom shvaćanju vremena, jer je Hegel vrijeme shvatio kao duh, pa je cijela Fenomenologija duha (isto kao i cijela Enciklopedija) zapravo **Fenomenologija vremena** i ujedno najrazvijenije "kvalitativno", "ne-vulgarno" shvaćanje vremena koje nam je poznato.*

Slično Bergsonu, Heideger ne želi o vremenu govoriti kroz kategoriju kvantiteta, ali se, za razliku od Bergsona ne usudjuje napustiti područje kategorijalnog aparata baš te, "vulgarne", tj. "kvantitativne" teorije vremena, **pa umjesto o proticanju ovalikog ili onolikog broja jednakih »sadaka«,** tj. umjesto o prolaženju vremena, tautološki govori o »vremenovanju« ili »ovremenjivanju izvornog vremena«.

Vrijeme, *po njegovom mišljenju* ne prolazi, nego se zbiva nekakva mijena, koja nije nužno i nekakva progresija ili evolucija, kao kod Bergsona. (Već u vrijeme pisanja Sein und Zeita, Heidegger više nije vjerovao u zbiljnost povijesti - povijesti kao specifičnog razvojnog procesa).

Heideggerovi iskazi o vremenu vrlo su neodređeni, i izraženi su terminima koji su skovani ad hoc i takoreći za jednokratnu upotrebu, pa je vrlo teško, a može biti i opasno pokušati dati određeniju i jednostavniju, tj. jasniju interpretaciju njegovih shvaćanja. No usprkos svim problemima koji prate moguću interpretaciju, evo nekih bitnih momenata Heideggerovog razumijevanja vremena.

Bitak je, po njemu; vrijeme.

Bitno, ili privilegirano biće u svijetu jest čovjek .

On je bitan po tome što je on zapravo bitak koji je tu, u svijetu. Čovjek je tubitak. To je ovremenjujuće, vremenujuće ili pak ovremenjeno vrijeme. Temeljni, imanentan način egzistencije tubitka jest pitanje o vlastitoj biti. To je isto što i pitanje o bitku - vremenu.

Zašto se tubitak pita o svojoj biti.

Odgovor je u slijedećem:

Tubitak je svjestan svoje ovremenjenosti, tj. okonačenosti. Time mu postaje jasnim da je okonačen smrću i da on je bitak-pri-smrti, ali i to da se mora što više udaljiti od svog pogubnog susjeda, tj. da mora imati što više vremena i raditi na tome da ga dobije. Od smrti može bježati na dva načina: neautentični se sastoji u tome da tubitak gubi vrijeme u aktivnostima koje mu omogućuju preživljavanje, prividno dobijanje vremena. To je prividno dobijanje vremena, zato što mu borba za život, ili preživljavanje, proždere svo vrijeme koje je dobio tom borbom. Autentični se sastoji u stanovitom izazivanju smrti, tj. u odustajanju od aktivnosti koje omogućuju preživljavanje i koncentriranju svoje snage na pitanje o bitku, što uključuje i odnos spram smrti. Na taj način on dobija vrijeme, jer »pretiče« smrt. *Pobjeda tubitka nad smrću je u tome što on nju uoči i problematizira ju prije nego ga ona ščepa.*

Sa stajališta ove rasprave o vremenu značajno je to što Heidegger smatra da je tubitak specifična *u svijet bačenost* i propalost bitka. Iz takve njegove situiranosti u svijetu i iz prisustva smrti, koja je samo korak dalje od njega, proizlazi strepnja, zebnja. A, ukoliko ništa ne poduzme protiv te svoje propalosti, egzistenciju mu ispunjava i krivnja.

Tog svog nepravog načina egzistiranja, unutar "horizonta" propalosti, zebnje i krivnje, tubitak se oslobađa brigom o sebi. Pod brigom Heidegger ne misli osjećaj zabrinutosti, nego plansku aktivnost pomoću koje tubitak udaljava tj. odgađa smrt.

Brigom se tubitak otvara prema budućnosti - izvornom vremenu.

To što sam naveo bila je, kako sam već rekao, samo interpretacija Heideggerovog teksta. Kad on sam pokušava eksplicitno nešto reći o vremenu, definirati ga, onda koristi slijedeći izraz:

"Vrijeme je horizont mogućeg razumijevanja bitka"., ili još neke druge, slične.

Moram napomenuti kako pažljiva analiza pokazuje da ni jedan od tih njegovih izraza nema nikakvog sadržaja. Sami termini koji sačinjavaju te izraze tek nejasno upućuju na to da postoji neka veza između bitka i vremena, tako da je svaka nepromašena interpretacija njegovog teksta sadržajnije od samog teksta.

Svi mislioci do Bergsona i Heidegera podrazumijevali su da je vrijeme »nedodirljivo«, i da se može samo pasivno promatrati i tumačiti, u smislu Aristotelovog pojma *theorein*.

Bergsonov, a donekle i Heidegerov bitni, eksplicitni doprinos razvoju teorije vremena jest u tome što su pokazali da ta prešutna pretpostavka i ne mora biti istina, te da se vremenom možda može upravljati, tj. raspolagati njime i oblikovati ga, u smislu Aristotelovog pojma *poiesis*, ili suvremenog *creatio*.

To je, po mom mišljenju, velik doprinos razumijevanju vremena, iako se temelji na već demodiranoj filozofsko-svjetonazornoj pretpostavci da je čovjek *homo faber*. No Bergson i Heideger nedvosmisleno su pokazali da ta filozofsko-svjetonazorna pretpostavka još nije jalova ni iscrpljena.

Bergson je nesumnjivo prvi došao na ideju o mogućnosti čovjekovog aktivnog, tj. *poietičkog* odnosa prema vremenu. Rezultat te čovjekove, stvaralačke aktivnosti je »evolucija«. Nju je Bergson shvatio vrlo slično engleskim evolucionistima i evolucionistima uopće. No tako shvaćena evolucija zbiva se i kroz potpuno nemisaoni i pasivni odnos bića prema sebi. *Ne vidi se specifična razlika između nesvjesne i svjesne, tj prirodne i povijesne "evolucije", ili prirodnog i povijesnog razvitka - evolucije i revolucije.*

Heideger, s druge strane, više ne vjeruje u zbiljnost povijesnog razvoja (a možda nikad nije ni vjerovao), pa čovjekov stvaralački odnos prema bitku tj, tubitku, sebi - autentično vremenovanje - po onome što on sam kaže, ostaje bez adekvatnog rezultata. Tehnika je, za njega jedan od najmračnijih vidova čovjekovog otuđenja i zaborava bitka – vremena. Umjetnost je pak (pored bitnog mišljenja) jedini produkt istinski stvaralačkog "*autentičnog*" odnosa tubitka ili "*tuvremena*" prema sebi.

Toliko o ovoj dvojici mislilaca koji su posljednji dali vrijedne priloge, neophodne za razumijevanje vremena.

Nakon njih, dolazi Einstein. Njegovim shvaćanjima već smo ranije posvetili malko prostora. U duhu vulgarnog "shvaćanja" vremena, on smatra da je vrijeme nešto "objektivno", ali da nije "apsolutno" nego "relativno". Smatra, nadalje da je vrijeme četvrta dimenzija prostora, i da je brzina proticanja vremena identična brzini svjetlosti itd.;te da je dužina vremenskih intervala ovisna o brzini kretanja subjekata; da ne postoji istovremenost, nego vrijeme zbivanja nekog događaja ovisi o tome da li promatrač tog događaja miruje ili se kreće itd da li je ovdje ili ondje;da li promatra neki udaljeni ili bliski događaj itd.

Premda je ova Einsteinova "nauka" bila do sada možda najveći pad znanstvenog duha, imala je neuporedivo najveći utjecaj na noviju sudbinu znanosti i ljudske civilizacije uopće.

Pod utjecajem Teorije relativnosti, znanstvenici su počeli vjerovati da je moguće trenutačno putovanje kroz vrijeme u prošlost i budućnost i u udaljene regije svemira i u još neka druga čuda. Znanost fizike, astronomije i kozmologije postala je identična

bajkama, samo s tom razlikom što se znanstvenici više ne koriste čarobnim šeširima ili štapićima, kao nekada vile, vještice i čarobnjaci, nego vremenskim strojevima, magnetskim poljima, crnim jamama "crvotočinama u vremenu i prostoru" itd. Umjesto čarobnih formula: abrakadabra, današnji se **napredni** fizičari služe jednako efikasnim i vjerodostojnim jednadžbama, pomoću kojih možete, isto kao i u bajkama, učiniti sve što god poželite. Možete npr časom skoknuti u prošlost i tamo se sastati sa samim sobom prije onog trenutka u kojem ste učinili neku kobnu pogrešku koja vas je stajala karijere, upozoriti sebe na nju, izbjeći katastrofu, popiti kavicu sa samim sobom i vratiti se mirno natrag u "svoje" vrijeme.

Što da ne?

Tko ne vjeruje u to, taj je zaostali, neobrazovani dogmatik, koji ništa ne razumije!

Razuman, mudar i napredan čovjek unaprijed vjeruje u zbiljnost čak i najvećih besmislica i ludorija koje nekom uglednom fizičaru mogu pasti na pamet.

Jeste li ikada čuli za "pravac protoka vremena".

Niste!??

E... onda ste Vi doista jedna neobrazovana seljačina, koja ne zna da je najpametniji fizičar današnjice, sjedeći u svojim invalidskim kolicima - na temelju Teorije relativiteta i pomoću tako dubokoumnih jednadžbi u kojima, sasvim sigurno, čak ni sam Bog ne bi mogao naći neki smisao - izračunao da vrijeme protiče kroz svemir samo u jednom odredjenom pravcu, i koji je to pravac, te da cjelokupno vrijeme ima oblik tikvice.

Ako imalo držite do svog ugleda, nemojte nikako dozvoliti da netko posumnja kako to ne znate, ili da, ne daj Bože, sumnjate u tu teoriju.

Što se tiče samog Einsteina i njegove teorije, ja sam u jednom radu koji se upravo objavljuje ustvrdio da je on Ptolomej našega vremena. Hiparh-Ptolomejeva teorija, govoreći o epiciklima (prividnim petljama koje prave planeti u svom kretanju preko neba) nije govorila o stvarnosti nego o paralaktičkim iskrivljenjima naše percepcije kretanja planeta - iskrivljenjima koja proizlaze iz kretanja Zemlje oko Sunca. Epicikli, koji se već više od dvije tisuće godina vrlo točno izračunavaju, i koji su čak mnogo puta fotografirani astrostatskim teleskopima, samo su, naime, privid, iluzija - paralaktičke pojave.

Nalazi Teorije relativnosti takodjer ništa ne govore o samoj stvarnosti koju tumače, nego o onim iskrivljenjima **čovjekove percepcije** koja proizlaze iz ograničene brzine svjetlosti, koja čovjeku dostavlja podatke o događajima što ih promatra. Kad bi brzina svjetlosti bila beskonačna, tih iskrivljenja percepcije ne bi bilo.

Neka od tih iskrivljenja koja se tiču nas, tj. ovog članka, Teorija relativnosti naziva dilatacijom vremena, neistodobnošću zbivanja istodobnih događaja itd.

Posljedica utjecaja Teorije relativnosti jest civilizacijski regres. Ali, okanimo se mi toga i okrenimo se naprijed, ka budućnosti.

Transcendentalnost vremena čini se dosta pouzdanom spoznajom i vrlo vrijednom tekovinom kritičkog promišljanja problema vremena. Kritički pokušaji osporavanja ove spoznaje nisu dali pozitivan rezultat. Hegelovo shvaćanje vremena kao

procesa samoreflektiranja **Svjetskog duha** otkriva njegovo realno, tj. tzv. »objektivno« postojanje, ali ne dovodi u pitanje njegovu kvalitativnu transcendentalnost, ili duhovnost, nego ju, štaviše, postavlja apsolutnom. Ona je ono unutrašnje i nas samih, koji smo ono vanjsko Svjetskog duha

(Pod transcendentalnošću mi ovdje ne podrazumijevamo samo onu sub-subjektivnu ili sub-duševnu lociranost vremena, nego također i njegovu oduševljenu ili duhovnu narav. Vrijeme nije samo "transcendentalno" nego i transcendentno, ali ne zato što bi bila natprirodno, nego zato što je "van dosega mogućeg iskustva", transempirijsko je, ali ne i transracionalno.

Sam Svjetski duh »rođen« je slobodan. Svjetska povijest samo je vrijeme njegovog samooslobadjanja i moment njegovog postojanja u kojem on razvija svijest o sebi kao slobodi. Sa Hegelove pozicije, nema razloga za zabrinutost zbog »nedodirljivosti« vremena i apsolutne determiniranosti povijesnog procesa, jer, sloboda je ionako jedini mogući cilj svekolike povijesti.

No Bergson i Heideger ne dijele taj optimistički Hegelov mir. Oni, s jedne strane, i ne znajući, zaobilaze ili zaboravljaju početnu Hegelovu premisu koja obećava slobodu. S druge strane, na poticaj vrlo energičnog i vrlo uvjerljivog skepticizma spram prestabilirane slobode - skepticizma koji je dolazio od Marxa i drugih mislilaca slične orijentacije - pitaju se zapravo o smislu povijesti, koja se Heidegeru (a donekle i Marxu) činila otuđenjem, ali i o gotovo fantastičnoj mogućnosti da se intervenira u samo vrijeme, i da se ono preoblikuje, te da se time i povijesni tok skrene ka vedrijim i svjetlijim horizontima.

Mislim da se ovdje opet, kao kod marksizma i sličnih pokreta, može govoriti o poticaju na revoluciju, koji je proizišao iz Hegelove tročlane dijalektike. Kratkotrajna revolucija ovih dvojice mislilaca završila je kao i ostale - ugasila se. Bergsonova u evolucionističkom prepetuiranju prirodnog carstva, a Heidegerova u bijegu u područje umjetnosti.

*Molim čitatelja da mi oprostí što ga ovdje moram daviti s četveročlanom dijalektikom, ali ovaj se problem ne može pravo razumjeti bez nje. Ona, naime, pokazuje da, čak niti teorijski nije bila moguća ta revolucija koju su htjeli izvesti ovi revolucionari. Ona revolucija o kojoj su oni sanjali već je bila izvršena, i njome je bila izvedena sinteza povijesnog razvoja - stavljen je zaglavni kamen na proces stvaranja umjetnog bića (Povijest je po mom mišljenju proces stvaranja umjetnog bića). A nekakva *takva evolucija* kakvu je htio Bergson, nakon sinteze povijesnog razvoja, jest nešto što se protivi temeljnoj zakonomjernosti razvoja. *Nakon sinteze dolazi do jedne sasvim drugačije evolucije. To je ono što ja zovem epitetičkim razvojem.**

Kako se naslućuje, krug kojeg smo bili otvorili ovim izlaganjem o vremenu, pri svom zatvaranju bavit će se izlaganjem o umjetnom biću.

Zašto to?

Ko, barem ugrubo, pozna Marxove radove, taj zna da je On smatrao kako je cilj povijesti oslobođenje čovjeka od svih vrsta ropstava, otuđenja i poniženja. S druge strane, ja sam svojim radovima - barem onim čitateljima koji ih poznaju i shvaćaju ozbiljno - pokazao da je takvo oslobođenje moguće jedino pomoću kapitala, koji je to

umjetno biće o kojem je riječ. On treba preuzeti, i već preuzima na sebe posao kojem je čovjek dotle morao robovati. No, Marx je smatrao kapital otjelotvorenjem svekolikog čovjekovog otuđenja i zahtijevao revoluciju kojom bi on, kapital bio ukinut, a čovjek oslobođen...??!!!

!!!!????

Slično Marxu, koji smatra da čovjek teži ka oslobođenju, Heideger smatra da čovjek teži izbjeći smrt i neutentičnu egzistenciju. On bi to doista i mogao, samo kad bi neko biće, umjesto njega »gubilo vrijeme« sa sporednim, čovjeku nebitnim stvarima, i to na takav način da ga time čovjek (tubitak) istovremeno »dobija«.

Heideger ne uviđa da takvo biće već postoji i da ono već odavno »gubi vrijeme«, upravo radi toga da bi ga čovjek »dobijao«. To biće je ono *kojeg mi ovdje nazivamo umjetnim*. Od cijelog umjetnog bića, on primjećuje samo tehniku, koja je jedan od *njegova* četiri ključna razvojna stupnja, ali i jedan od četiri ključna oblika postojanja potpuno razvijenog umjetnog bića, i smatra ju potpunim otuđenjem, ili pak produktom potpunog »zaborava bitka«.

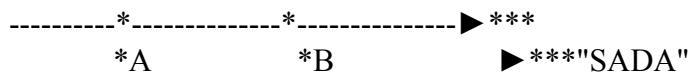
Umjetno biće projektirano je tako da može »izgubiti« neograničeno mnogo vremena, a da pri tome njegova egzistencija nimalo ne izgubi od svoje »autentičnosti«, koja se sastoji upravo u tome da za neke sebi tuđe i vanjske svrhe »gubi vrijeme«.

Kako Heidegerov tubitak, tj. čovjek time »dobija vrijeme«?

1. U obliku zadovoljenja potreba, 2. u obliku osiguranja beskonačnog i slobodnog opstanka ljudske vrste, 3. u obliku produženog i poboljšanog biološkog života individue, 4. u proširenju duhovnog života i produženju duhovne povijesti individue na razdoblja koja se danas mjere desetinama milijardi godina, a čija će potpuna mjera možda biti... ozbiljena bezmjernost.

Jedino točka 4 zahtijeva objašnjenje, a dati ću ga odgovorom na ono pitanje upućeno Aristotelu:

Po čemu znamo da je događaj A raniji od događaja B, tj. da je, kako kaže Aristotel; »više udaljen od »sada« nego B?

Već sam napomenuo da vizualni prikaz stvara varku da je lako dati nekakav ne-
tautološki odgovor na to pitanje.

Ali, neka odgovor na to pitanje bude novi odjeljak ovog članka, jer njime ćemo pokušati baciti specifično svjetlo na problem vremena, u nadi da ćemo time olakšati njegovu razumijevanje.

Korektan odgovor pretpostavlja da smo svjesni toga da su se oba događaja zbila u prošlosti i da se informacije o njima čuvaju u memoriji jedne ili više individua, te da memoriju razlikujemo od »žive« tj. aktivne ili aktualne svijesti označene sa »sada«.

Ako imamo u vidu te elemente onda ćemo se najvjerojatnije složiti s tvrdnjom da događaj A smatramo ranijim, ili kako kaže Aristotel, »daljim od sada« zato što je

»živoj« svijesti potrebno utrošiti više »snage« da bi dosegla informaciju o njemu, nego informaciju o B. Količina utrošene »duhovne snage« je, dakle, mjera one Aristotelove »udaljenosti« neke informacije od »sada«, odnosno relacije: prije - poslije, ranije - kasnije.

Drugo. Krećući se prema događaju A, »živa« svijest prolazi pored događaja B i zapaža ga iako njena pažnja nije usmjerena na njega. Može se, dakle, reći da informacije pohranjene u memoriji imaju i neki »prostorni« raspored, te da »živa« svijest razlikuje ranije od kasnijih događaja i po tome koliko su »prostorno« udaljeni od »sada«.

Ovo »prostorno« razlikovanje udaljenosti pohranjenih informacija od »sada« vrlo je važno, jer količina »duhovne snage« ili »energije« koju moramo utrošiti da bi smo dosegli neku informaciju nije dovoljno pouzdano mjerilo njegove stvarne udaljenosti. Za dosizanje neke informacije koja je, iz nekog razloga slabo zabilježena, ili nam je pak neugodna, pa je se stoga teško i s otporom prisjećamo, bit će nam potrebna možda puno veća "duhovna snaga" ili »energija« nego za dosizanje neke informacije o ugodnom i sretnom događaju iz najranije dobi. S obzirom na to, neki nedavni ali neugodni događaj mogao bi nam se činiti puno ranijim od nekog drugog događaja koji se doista zbio davno. »Prostorni« raspored informacija zabilježenih u memoriji onemogućuje takvu zbrku.

Ovdje bih htio ukazati na jednu manjkavost gronjeg, linearnog prikaza vremenskog rasporeda događaja. Slabost mu je u tome što onemogućuje prikaz istovremenih događaja, jer svaka pojedina točka one ostreličene linije prikazuje samo jedan događaj, odnosno samo jednu informaciju zabilježenu u memoriji.

Ako je već stalo do nekog vizualnog, tj. predodžbenog pomagala za lakše shvaćanje vremena, čini mi se da bi bilo nešto bolje poslužiti se likom koji se sastoji od puno koncentričnih krugova. Središte kruga, u tom prikazu, bilo bi vrijeme rođenja neke individue, a najširi, vanjski krug, koji obrubljuje cijeli lik predstavljao bi »sadašnjost«, odnosno "živu svijest". Koncentrični krugovi između centra i ruba predstavljaju, recimo, godine.

Svaki je čitatelj sigurno, barem jednom u životu negdje vidio presječenu granu ili deblo nekog stabla i koncentrične godove koji se šire iz centra. Centar je godina »rođenja« drveta. Svaki god, kao što je poznato svakom šumaru, predstavlja jednu godinu, a kora drveta je »sadašnjost«, njegov potpuno živi dio koji stvara nove godove. Masa drveta koja je raspoređena u te godove zapravo i nije ništa drugo do nekakva primitivna memorija drveta. Tu je zabilježeno sve što se u toku mnogih dugih stoljeća drvetovog života zbivalo u njegovoj okolini. Sve što se dogodilo u toku jedne godine, nepogrešivo je i vrlo precizno zabilježeno u onom godu koji predstavlja tu godinu. Tko zna, možda jednom, u budućnosti čovjeku više neće biti potrebne elektronske kamere i mikrofoni, jer će naučiti kako dešifrirati memoriju stabala koja su stoljećima bilježila sve što se događalo oko njih.

Čini se da ni memorija čovjeka, po svojoj osnovnoj strukturi nije bitno drugačija od memorije drveta. Osnovna struktura mozga - podjela na sivu koru i bijelu moždanu masu - vrlo je slična podjeli na koru stabla i drvenu masu ispod nje. Kako ta, prostorna struktura (godova drveta ili slojeva mozga) daje baš vremenski raspored događaja, mislim da ona puno bolje, točnije i svestranije ilustrira vrijeme nego onaj uvriježeni linearni prikaz.

Bilo bi pošteno i dobro da se na ovom mjestu sjetimo Hegelovog shvaćanja vremena, kao po sebi i za sebe ukinutog, tj. reflektiranog prostora ("punktualnosti").

Crtež ili fotokopija godova:

Događaj zabilježen u točki A je raniji od ostalih. Događaji u B, C i D su istovremeni jedan u odnosu na drugoga, a kasniji od A i raniji od D, koji je najraniji.

No možda bi za vizualni prikaz memorije ili momenta vremenitosti čovjeka bilo bolje koristiti kružni isječak nego cijeli krug, kao na slijedećoj ilustraciji:

kružni isječak

Vrh isječka je trenutak rođenja individue, a »sadašnjost« je onaj najvanjskiji, podebljani kružni luk.

Zašto se to može smatrati boljim prikazom?

Pa, čovjek se, između ostalog, razlikuje od životinje i po tome, što je sposoban duhovno internalizirati cijelu povijest svog plemena, naroda kulturnog kruga ili civilizacije. On ne mjeri vrijeme od svog rođenja, nego: Ab urbe condita; od rođenja Krista, ili od Hidžre. Osobni kalendar, kojem nulta godina počinje s datumom rođenja, za civiliziranu individuu ima najmanju važnost. Socijalizacija i civiliziranost počinju odbacivanjem osobnog kalendara i prihvaćanjem onog kojeg priznaje civilizacija u kojoj individua živi. Duhovno carstvo suvremene obrazovane individue, koje nije ništa drugo do carstvo vremena, ne mjeri se godinama ili desetinama godina, nego, kao što sam već rekao, desetinama milijardi godina. Ono uključuje u sebe sve bitne informacije o razvoju civilizacije, a i informacije o razvoju prirodnog carstva prije nastanka civilizacije.

Takvo pamćenje koje seže desetine milijardi godina unatrag, i koje održava koherentnim i živim cijelo to duhovno carstvo ne može kontinuirano održavati neka individua, a niti sama vrsta, nego tek umjetno biće. Pamćenje individue i vrste posredovano je pamćenjem umjetnog bića.

Kružni isječak je forma koja se daje lako uklopiti u spiralni lik koji prikazuje kako se povećava to carstvo duha.

Crtež spirale

Najmanji kružni isječak, br. 1 u tom spiralnom liku prikazuje individualnu memoriju primitivnog čovjeka. Veći kružni isječki prikazuju; pleme, narod, civilizaciju i realni prostor kojeg je osvojila neka kreativna vrsta. Isječak: 2 prikazuje obrazovane individue koje su pripadnici neke visoko razvijene civilizacije. Njihovo osobno duhovno carstvo podudara se sa prostorom kojega zaprema cijela spirala, jer je to ustvari internalizirano duhovno carstvo cijele vrste - internalizirana civilizacija - civiliziranost - ali mislim da je takvo nešto nemoguće prikazati crtežom. Što se spirala više razvija, njen centar ili ishodište, koje simbolizira »početak vremena« sve je dalje. Potpuno realizirana spirala ima beskonačno dugačak radius, što je simbol beskonačne dubine duhovnog carstva, tj. beskonačnosti vremena, vječnosti. Zadebljana spiralna linija označava sadašnjost, a isprekidana linija umjetno biće. Ono osvaja prostor izvan onoga kojeg zauzima spirala. Taj nedefinirani »vanjski« prostor simbolizira budućnost.

Civilizirani se čovjek, naime, spram budućnosti, ne odnosi neposredno, nego posredstvom umjetnog bića. Ono, u ratu sa smrću, za čovjeka osvaja vrijeme i nove životne prostore. Prostor spirale ne simbolizira samo »prostor« duhovnog carstva, nego također i životni prostor čovjeka -

Nedostaje tekst
prostor ugradili u zidove i stubove te palače.

Sada ostaje da se kaže još nekoliko riječi o vremenu kao mjeri i mjerenju vremena.

Kroz tu temu je, zapravo, prije 2300 g. i započeta rasprava o vremenu. Mislim na Aristotelovo shvaćanje vremena kao »mjeru kretanja i mirovanja«.

No ovdje moramo baciti malo oštrije svjetlo na to Aristotelovo shvaćanje problema o kojem govorimo, a u kojem on kaže da je vrijeme »mjera kretanja...«, jer to je shvaćanje, gledano i sa ove strane, nepotpuna i nerazvijena eksplikacija vremena. Naime, kad Aristotel kaže da je »vrijeme mjera kretanja, u odnosu naprama prije i poslije«, onda on zapravo kaže da je vrijeme instrument za njihovo vremensko "lociranje".

A što je sa samim "merenjem" tj procesom "mjerenja", "brojanjem" odnosno samim reflektiranjem u kojem se vrijeme očituje na sebi puno svojstveniji način nego u onom "lociranju" događaja.?

Da bi smo se oslobodili preuskog kruga koji onemogućuje potpuno ekspliciranje pojma vremena potrebno je, kako se čini, proširiti krug momenata duševnosti ili transcendentalnosti, a samo vrijeme shvatiti kao jedan od tih momenata. Pored ostalih načina, ono bi se moglo shvatiti kao: VOLJA-ka-bit, MOĆI-bit, MOĆ-da se-bude, ili pak kao; transcendentalna ENERGIJA, duhovna SNAGA itd.

Opredjelit ćemo se za termin "transcendentalna energija" jer je on najpogodniji za opis vremenitosti, tj. bivanja pojedine, konačne duše i "umjetne duše" umjetnog bića s kojima ćemo se najviše baviti. Pod "transcendentalnom energijom" shvaćamo ono isto što je Hegel podrazumijevao pod duhom - umnu stvaralačku moć, koja sve što čini, čini sa mjerom i svrhom. "S mjerom pali i s mjerom gasi" kako je govorio Heraklit, u fr. 30. Kad budemo govorili o pojedinačnoj duši, govorit ćemo o određenoj i kvantitativno ograničenoj transcendentalnoj energiji.

Kod nekog apsolutnog subjekta kakav je Svjetski duh, ona je neograničeno velika, neiscrpiva, beskonačna. Kod žive individue, međutim, ta transcendentalna energija, zato što je određena i ograničena brzo se iscrpi. To se manifestira kao gubljenje svijesti, i padanje u san. *Izvanjski gledano, stanje sna slično je smrti. San je nekakav privremeni i nepotpuni »izlazak iz vremena ili vremenskog toka« - povratak onoj prirodi, koju je Hegel nazvao "usnulim duhom" – stanju nereflektiranja i nereflektiranosti.*

S druge strane pak, dok neki oduševljeni subjekt spava, njegova transcendentalna energija, ne samo da se ne troši, nego se obnavlja i akumulira. Čini se kao da se tokom sna ponovo navijaju transcendentalne opruge koje su iscrpile svoju snagu i opustile se i oslabile tokom djelovanja u budnom stanju – samoreflektiranja.

Izmjena etapa sna i etapa svjesnog, budnog postojanja jest prvi, ne-svjesni, prirodni način mjerenja vremena - transcendentalne energije. Njime se istovremeno i mjeri i ekonomski raspodjeljuje trošenje ograničenih zaliha te energije, u svrhu što dužeg opstanka individue.

Nešto razvijeniji način mjerenja vremena je prosti »osjećaj za vrijeme«, tj. jasnije i točnije, osjećaj ili procjena o tome koliko smo duhovne energije potrošili. Njime se služimo dok smo budni i sposobni procjenjivati razumom. No i ovaj način mjerenja vremena može se smatrati vrlo primitivnim i nepreciznim, jer vrijednost procjene ovisi o bezbroj okolnosti: raspoloženju, zdravlju, umoru, sreći itd. itd.

Čovjek je razvio preciznije metode mjerenja vremena tek nakon što je iskusio da u iščekivanju početnih ili završnih točaka ciklusa nekih učestalih i jednoobraznih empiričkih kretanja, koja se puno puta ponavljaju, dakle, da u iščekivanju početnih ili završnih točaka tih cikličkih kretanja, na održavanje samog sebe, tj. vlastitog opstanka uvijek potroši jednake količine transcendentalne energije, tj. svog životnog vremena.

Prva kretanja koja su bila prepoznata kao takva bili su: rotacija Zemlje oko njene vlastite osi; njeno kretanje oko Sunca - revolucija; i okretanje Mjeseca oko Zemlje.

To su kretanja koja možemo definirati kao ona koja se uvijek zbivaju na isti način, u istom prostoru i u istim fizikalnim, ili, ako hoćete; empiričkim uvjetima. Upravo zbog tog istog načina i istih, tj. jednakih uvjeta, individui je, za njeno samoodržavanje uvijek potrebna jednaka količina duhovne snage (vremena), da bi dočekala da tijelo koje se kreće (ili okreće) dođe u očekivanu točku svog ciklusa (točku koja je obično lako prepoznatljiva ili uočljiva). To je vrlo točan način mjerenja količine vremena, tj. duhovne snage ili transcendentalne energije utrošene na održavanje vlastitog opstanka, jer on nimalo ne ovisi o hirovima subjektivne procjene, nestrpljenju, neraspoloženju, životnim tegobama, dosadi, sreći, radosti i svemu ostalom što obično tu, »subjektivnu procjenu« čini vrlo kolebljivom i nepouzdanom.

No ona prirodna ciklička kretanja bila su uglavnom preduga za praktično mjerenje vremena, tj. pogodna jedino kao mjera i mjerilo za izradu kalendara. Iz toga je nedostatka nastala potreba za umjetnim uređajima koji bi proizvodili umjetna jednoobrazna kretanja, ali puno kraća i pogodnija za čestu dnevnu upotrebu i mjerenje kraćih vremenskih intervala nego što je jedan dan.

Tako su nastali vodeni, pješčani i drugi slični satovi, a naposljetku i mehanički. Mehanički sat je uređaj u kojem se neki predmet nepromjenjive mase; npr. »balans« ili »nemirnica«, kod ručnog, ili njihalo kod zidnog sata i kazaljke kreću uvijek na isti način i u istim uvjetima. Npr: njihalo se uvijek ponovo kreće istim putem i savladava uvijek isti otpor (koji je zanemarljivo mali). Ubrzava se, a potom i usporava, uvijek istom i jednakom silom težom, i stoga uvijek ponovo dostiže istu točku obrata, pa se vraća natrag i ponavlja isto kretanje u istim uvjetima. Kazaljke su onaj dio satnog uređaja koji nam na prikladan i vrlo jednostavan način pokazuju koliko je kojih ciklusa prošlo - sekundi, minuta, sati itd., tj. koliko smo transcendentalne energije potrošili na održavanje opstanka vlastitog bića, dok smo dočekali da kazaljke sata pokažu, npr. 9 sati.

(Elektronski satovi ne broje njihaje nekog masivnog predmeta, nego »njihaje« atoma koji su vrlo brzi.)

Kad fizičari, dakle, mjere vrijeme zbivanja nekog događaja, t, onda oni zapravo mjere koliko su vlastite transcendentalne energije potrošili prateći tok promatranog događaja. Ne mjere, dakle, ništa "objektivno", nego nešto strogo "subjektivno".

Ali to, nešto "subjektivno", kad se gleda s Hegelijanske pozicije zapravo je nešto "objektivno", jer transcendentalna energija koju troši subjekt odnosno individua nije ništa drugo do transcendentalna energija Svjetskog duha koju on, posredstvom nekog subjekta, tj. neke individue, troši na samoodržavanje i samoreflektiranje, tj. samospoznavanje i samoozbiljavanje - jednom riječj; na svoj opstanak.

Iskustva običnih ljudi, filozofa i fizičara već su odavno pokazala da taj "Svjetski Duh" "troši" svoju energiju veoma ravnomjerno, bez obzira na to kreće li se promatrač ili miruje, radi nešto ili spava. Newton je iz toga zaključio da:

"Apsolutno, istinito i matematičko vrijeme, po sebi i iz svoje vlastite naravi teče jednoliko, bez odnosa spram bilo čega izvanjega..."

Ali vratimo se kolotečini izlaganja

Kako se čitatelj sigurno sjeća, ovo izlaganje o mjerenju vremena započeli smo s Aristotelovom tvrdnjom da je vrijeme »mjera kretanja i mirovanja« a završili s njenom suprotnošću: da neka kretanja mogu poslužiti kao mjerilo i mjera vremena.

Količina potrošene mehaničke energije satne opruge mjera je trošenja transcendentalne energije. Koliko smo mi te svoje *transcendentalne* energije (vremena) potrošili, vidimo po položaju kojeg zauzimaju kazaljke sata.

Naša se, transcendentalna energija neumitno troši, gledali mi na sat ili ne, radili što god ili dangubili, činili dobro ili zlo. I kad ništa ne radimo, mi, naime, itekako "radimo" - reflektiramo sami sebe, tj. opstojimo. To je temeljni posao svakog bića. Netko se može reflektirati kroz dangubljenje, a neko u npr. kroz stvaralački rad. No nakon što iscrpi ta moć samoreflektiranja, i nakon što ostavi trag u prostoru u kojem je obitavala, i kojeg je osvjetljavala, vidi se što je tko radio dok je raspolagao njome i odlučivao o njenoj sudbini.

A budući da čovjek postoji kao kreativna, ontogenična vrsta (vrsta koja je sposobna stvoriti **umjetno biće**), i da baš kao **vrsta** ostvaruje svoje bitne ciljeve, može se reći da njeni pripadnici »dobijaju vrijeme« onda kad ga »gube« u kreativnim i reproduktivnim djelatnostima kroz koje stvaraju djela što neće služiti isključivo njima samima, nego prvenstveno **budućim** generacijama, a doista ga gube onda kad ga troše isključivo na ugodnosti i »sreću« vlastitog života.

Ovaj prijedpor između dužnosti spram budućnosti i zadovoljenja želja u sadašnjosti uočio je već Aristotel u spisu "O duši: 433b" gdje kaže da taj prijedpor

"...nastaje kada su razum i želje suprotne, a zbiva se u bićima koja imaju osjećaj vremena. Um, naime zapovijeda vući u budućnost, a želja u sadašnjost. Sadašnjost se, naime, čini...sasvim ugodnom i sasvim dobrom jer ne vidi budućnost."

Mi bi smo rekli da onaj ko misli isključivo na zadovoljenje svojih želja zanemaruje činjenicu da je pripadnik vrste i da ostvarivanje ciljeva vrste ima bezuvjetnu prednost pred ostvarivanjem želja individue. Ciljevi vrste pak mogu se ostvariti jedino ako im se svaka slijedeća, tj. buduća generacija primakne bliže od one koja joj je prethodila. Kad čovjek ne bi postojao kao vrsta, budućnost ne bi bila toliko važna.

No ima još nešto što mi se čini važnim reći: kreativnom djelatnošću vrsta ugrađuje sebe u umjetno biće koje stvara i time sebi i individuama osigurava, specifičan vječni opstanak.

No vraćamo se ipak problematici mjerenja vremena.

Mirovanjima ne možemo mjeriti vrijeme, jer tijela koja miruju i samo mirovanje nema na sebi onih lako uočljivih točaka kao jednoobrazna ciklička kretanja, niti ona izvode promjene u prostoru po kojima bi smo mi mogli mjeriti vremenske intervale. No posvemašnje mirovanje oko nas, omogućuje nam, kako je izvrsno primjetio Aristotel, da uočimo promjene »u duši« i da na osnovu njih osjetimo »prolaženje vremena« i postanemo ga svjesni«.

Dnevno kretanje Sunca po nebu zapravo je vrlo slično mirovanju, jer, osim izlaska i zalaska nema nikakvih drugih lako uočljivih i lako prepoznatljivih točaka na nebu, duž putanje po kojoj se Sunce kreće. No ono je ipak moglo poslužiti kao prvi sat, prvo umjetno mjerilo vremena, zato što su se te točke mogle obilježiti na plohi na koju se, pomoću sjenke mjernog štapa, projicirao, tj. preslikava dnevni Sunčev hod po nebu. Tako su, *po biljezima* na plohi sunčanog sata postale lako uočljive promjene u prostoru koje su nastajale uslijed indiferentnog Sunčevog kretanja na nebu. No zbog različite dnevne visine Sunca, od solsticija do solsticija, ove su mjerne jedinice bile dosta proizvoljne i neprecizne, pogotovo kod onih satova koji su imali ravnu plohu. Jedino je tzv. ekvatorijalni sat imao relativno male greške te vrste, ali je i on bio beskoristan kad nije bilo sunčanog dana.

Već od najranijih vremena, uređaji za mjerenje vremena, pokazali su se neophodnima za funkcioniranje društva i za društveno funkcioniranje individua. A samo vrijeme puno je više društveni (i povijesni) nego nekakav prirodni i individualni fenomen. Ostvarivanje ključnih čovjekovih ciljeva - ciljeva vrste zahtjeva da se svi ljudi ravnaju po istom kalendaru i istom dnevnom vremenu. Stupanj raširenosti tog jednog, jedinstvenog mjerila vremena zapravo je mjera socijaliziranosti i civiliziranosti vrste.

Einsteinova tvrdnja da se jedan isti događaj, za različite promatrače, zbija u različito vrijeme, te da istovremenost ne postoji, proizlazi iz neupućenosti u stvari i narav vremena, ali možda još više iz stanovite, nesvjesne asocijalnosti i nekakve antiprogresivne i čak anticivilizacijske nastojanosti.

Razvoj tehnologije mjerenja vremena ide za tim da pronade uređaje koji će osigurati nepromjenjivost uvjeta za odvijanje onih ciklusa kretanja tjelesa ili stvari, i to za što je moguće veći broj tih ciklusa. Dobar mehanički švicarski sat može nepromjenjivost tih mehaničkih uvjeta osigurati za oko tri milijarde poluokreta onog malog zamašnjaka, »nemirnice« koju pokreće snaga čelične opruge. To je vrijeme od oko tri milijarde sekundi, odnosno nešto manje od sto godina. Atomi i elektroni uređaji mogu te, nepromjenjive uvjete osigurati za mnogostruko veći broj ciklusa.

Pouzdanost i preciznost tih uređaja veoma je važna, jer se upravo pomoću njih usklađuju svrsishodna kretanja u svijetu kojima je cilj, odnosno svrha da omogućuje nastavljanje čovjekovog života. Bez njihove vremenske usklađenosti, nastao bi kaos. Već smo naprijed naveli; da bez vremenske usklađenosti ne bi moglo funkcionirati ni umjetno biće. Kako je ono neusporedivo dugovječnije od ljudske individue, vrlo je važno za njega osigurati satove koji su puno pouzdaniji, precizniji i dugovječniji od današnjih.

Pored toga, funkcioniranje umjetnog bića ovisi i o vrlo kratkim vremenskim razdobljima - milijuntinama sekunde, a najmanje vremensko razdoblje kojeg može zamijetiti sam čovjek puno je duže, ali znatno kraće od jedne sekunde. Traje približno toliko koliko i treptaj oka - jedan tren. Kraća vremenska razdoblja čovjek ne može **osjetiti**, ali ih može biti **svjestan**, imati **znanje** o njima. I ne samo to, on može i praktički rukovati tim manjim i većim vremenskim jedinicama pomoću umjetnog bića, tj. umjetno biće može to činiti za čovjeka.

Kad se, i ako se umjetno biće potpuno razvije i osamostali od čovjeka i počne funkcionirati poput (civilizirane) prirode, njegova djelatnost bit će određena satom. Ono bi u svemu trebalo brinuti o čovjeku, koji tada više ne bi trebao nositi ručni, džepni ili kakav drugi sat. Umjesto njega, ritam životu davat će mu želudac, koji je, prema Horatievu i Puškinovu mišljenju, najbolji sat.

Toliko, ukratko o mjerenju vremena.

Mi smo problem vremena promatrali uglavnom sa pozicije »subjektivnog idealizma«. Vrijeme smo izrazili kao pojavni oblik transcendentalne energije, volje-kabiti, zatim: moći-da-se-bude te na još niz drugih načina. Ni jedno od tih shvaćanja nije u kontradikciji ni sa Sa Aristotelovom, ni Augustinovom, a niti sa Kantovom koncepcijom vremena.

No rasprava je cijelo vrijeme bila vođena vlastitom unutrašnjom tendencijom: da se otkrije da li vrijeme, pored svojeg » subjektivnog transcendentalnog realiteta« ima i »objektivni transcendentalni realitet«. Izlaganje Hegelovog mišljenja, koje je zaokružilo ljudsko shvaćanje vremena, dalo je mogućnost za afirmativan odgovor na to pitanje. Vrijeme se može shvatiti kao beskonačna transcendentalna (ili transcendentna, ili pak transempirijska) energija "samoreflektiranje Svjetskog duha" što se u empiričkom svijetu pojavljuje kao konačno individualno samoreflektiranje, individualna transcendentalnost.

Postojanje **umjetnog bića**, koje je produkt »samopreoblikovanja« vremena, o čijoj su mogućnosti govorili Bergson i Heideger, pokazuje da je i kroz njihova mišljenja vrijeme, tj. transcendentalna energija objavila neke bitne momente sebe same - to da je stvaralačka, umna i svrsishodna.

Možemo, dakle, razlikovati "objektivnu", "prirodnu" i umjetnu transcendentalnu energiju i "subjektivnu" individualnu transcendentalnost izmedju njih, ili pak: po načelima četveročlane dijalektike: 1.transcendentnu, 2.transcendentalnu i 3.artificielnu. i 4. epiartificielnu ili apsolutnu.Ovi su vidovi transcendentalne, ili bolje, transcendentne energije, zapravo stupnjevi njenog razvoja i odnose se jedan prema drugom kao teza, antiteza, sinteza i epiteza. Razlika izmedju artificielne i epiartificielne, apsolutne je u tome što prva sebe potpuno reflektira tek posredstvom transcendentalne, a druga posredstvom sebe same - slobodna je ili "odriješena" (absoluta) ovisnosti o prethodnim razvojnim stupnjevima. To je čista moć da se bude, ali moć koja je svjesna sebe upravo kao moći ba se bude, biva, opstoji. Schopenhauer bi rekao da to nije ništa drugo do **volja**.

Tokom rasprave pokazali smo da je bivanje proces kroz kojeg ono konačno i prolazno teži da se oslobodi svoje okonačenosti i uspostavi se beskonačnim i vječnim, kakvo po svojoj najdubljoj naravi i jest.

No nismo postavili jedno pitanje koje je ključno za razumijevanje porijekla ili uzroka bivanja, odnosno vremena:

Zašto se ono beskonačno, savršeno, vječno i istinito otuđuje od sebe u svoju negaciju i pojavljuje kao nešto konačno, nesavršeno i prolazno, kao puki privid?

Zašto?

To je pitanje za jednu iscrpniju, buduću raspravu o vremenu, raspravu koja bi mogla biti istinski plodna jedino ako bi se temeljila na četveročlanoj dijalektici. Ovdje se, međutim, ne možemo posvetiti tom pitanju. Koga to zanima neka pogleda knjigu koju sam nedavno završio: **New Bible of the West**.

Prelazimo na izlaganje o praktičkim konzekvencijama onog shvaćanja koje je izloženo na prethodnim stranicama. Mislim, prije svega *na pamćenje kao moment vremena* i vrijeme shvaćeno kao sadržaj pamćenja; kao »ukinuti prostor«, kao reflektirano, "konkretno" postojanje itd.

Taj moment vremena je jedan transcendentalni svijet - transcendentalno carstvo. Njegov nastanak i širenje predstavili smo onom spiralom. Današnji »transcendentalni prostor« tog carstva tj. njegova »transcendentalna dubina« mjeri se desetinama milijardi svjetlosnih i vremenskih godina. Sadržaj tog transcendentalnog carstva ili svijeta nije ništa drugo do naše znanje o supstanciji empiričkog, ili »objektivnog« prostora koji nas okružuje - znanje o njegovoj naravi, nastanku, razvoju, granicama itd. Kad **empirički prostor** ljudskog carstva dosegne radius od oko 1000 svjetlosnih godina, »prostor« transcendentalnog carstva vjerojatno će biti neizmjeran.

Veličinu tog carstva naslutio je i Heraklit, u fragmentu 45.gdje kaže: »Granice duše ne ćeš, idući, pronaći pa ako i svim putevima prolaziš: tako dubok logos ima.«

Materijalna civilizacija koja zaprema prostor radiusa 1000 svj. god. garancija je sigurnog i trajnog opstanka vrste. Vrsta koja toliko proširi svoju civilizaciju nema više neku bitnu potrebu za tim da putuje kroz empirički prostor svog carstva, a niti za tim da širi njegove granice, jer putovanje kroz taj prostor iziskuje puno vremena, čak i kad se putuje mnogo puta brže od svjetlosti.

(To da je doista moguće putovati mnogo, pa čak i tisuće puta brže od svjetlosti, pokazao sam u knjizi New Physics.)

Putovanje kroz »transcendentalni prostor« uvijek se zbiva beskonačnom brzinom i trenutačno je, čak i kad se radi o prelaženju udaljenosti i vremenskih razdoblja čiju je veličinu i dužinu teško i zamisliti. Iz prethodne rečenice već je jasno da se putovanjem kroz »ukinuti prostor« onog transcendentalnog zbiva i »putovanje kroz vrijeme«. »živa svijest«, kako je to lijepo pokazao Augustin, može, iz memorije, u sadašnjost prizvati bilo koji od događaja što se dogodio još na početku našeg života. I ne samo to. Ako smo zapamtili školske lekcije iz povijesti, možemo u sadašnjost prizvati znanje o događajima koji su se dogodili u vrijeme Kristova života, ili čak puno ranije, u onim vremenima kad na Zemlji još nije bilo čovjeka. Znanje, koje se čuva u memoriji, ukida vremenske i prostorne udaljenosti među događajima, prostorima i svjetovima.

Ostaje im jedino zakonomjernost i smisao. Putovanja kroz transcendentalno carstvo, carstvo duha, su putovanja kroz carstvo znanja, čisto kretanje duha, kroz koje on dolazi i do novih spoznaja. Ona se uvijek zbivaju beskonačno velikom brzinom, a pored toga, neusporedivo su ekonomičnija i jeftinija od putovanja kroz empirički prostor. Jasno, stvaranju kakvog, takvog transcendentalnog carstva prethodi dugotrajno čovjekovo kretanje kroz empirički prostor i boravljenje u njemu, ne samo radi toga da bi se osigurao opstanak, nego možda čak prvenstveno radi skupljanja znanja koje će postati građom transcendentalnog carstva.

Današnje čovjekovo transcendentalno carstvo još uvijek se može smatrati malenim i u velikom dijelu sazdanim od zabluda, umjesto od istinitih znanja. Zadatak je buduće znanosti i stvaralačkog mišljenja da ove zablude zamjenjuje istinama i da širi granice carstva. Kad empiričko carstvo dosegne onu mjeru koja vrsti osigurava trajni opstanak, i transcendentalno će carstvo biti spremno da primi prve prave istraživače koji će se u njegove dubine otiskivati onako kako su se nekada Kolumbo i drugi hrabri moreplovci otiskivali u istraživanje empiričkog prostora svog malog okruglog svijeta.

Moramo imati na umu da mi tek postajemo svjesni postojanja tog carstva i da još ništa ne znamo o njegovoj unutrašnjoj strukturi i sadržaju. Znamo, doduše, da se barem jednim dijelom sastoji od naših spoznaja, ali to je premalo, i bolje bi bilo da to smatramo neznanjem, nego nekakvim znanjem. O onome što je najvažnije, o njegovoj tzv. **apriornoj** strukturi ne znamo ništa više od onoga što je o njoj nagovijestio Kant i što nam se pojavljuje kao *kauzalitet*, logika ili dijalektika ili pak smisao i zakonomjernost uopće. Eto, za sada, toliko.

Većina čitatelja ovdje će mi prebaciti da sam napustio područje diskurzivnog umovanja i zastranio u umjetničko pisanje, ili šarlatanstvo, jer sam proizvod mišljenja, ili stvar mašte - transcendentalno carstvo - počeo prikazivati kao nešto zbiljsko.

Ne radi toga da odbranim vlastito stajalište, nego radi toga da tim čitateljima pomognem da prodube svoje shvaćanje zbilje, ovdje ću ih zapitati:

Da li su pojmovi i misli, koji su dio sadržaja onog transcendentalnog, nešto nestvarno ili nezbiljsko, samo zato što ih ne možemo vidjeti i opipati?

Ne morate odgovarati. Naravno da nisu.

Možda bi bilo dobro pozabaviti se i s pitanjem: da li su misli i pojmovi manje zbiljski, tj. nesavršeniji, zato što nisu vidljivi i opipljivi?

Neki od najvećih mislilaca do sada - počev od Platona do Hegela - smatraju da su, baš zbog toga, ti entiteti zbiljskiji i savršeniji od onoga što ima tjelesnu egzistenciju. *I ja sam u prethodnom dijelu teksta ponovo pokazao da je tek reflektirano postojanje "konkretno" ili istinsko postojanje i da je, kao takvo, zbiljskije, a samim tim i trajnije i savršenije od nereflektiranog.*

Mogu vam, nadalje skrenuti pažnju na poznatu i dobro provjerenu činjenicu: da ljudske individue umiru - čak i one koje su svojom mudrošću i djelima stekle naslov besmrtnika - ali bestjelesno transcendentalno carstvo, koje su one stvorile u svojim glavama, ne umire, nego se već prije smrti seli u memoriju **umjetnog bića**, a odatle opet u glave mladih naraštaja.

Evo još jedne činjenice vrijedne pažnje i promišljanja:

Vrsta, govoreći strogo nominalističkim jezikom, nema tjelesno postojanje, tj. ne postoji kao tjelesno biće, ali je njeno postojanje praktički beskonačno u odnosu na

kratkovječno postojanje njenih tjelesnih pripadnika. Prava realnost vrste nepropadljive je prirode.

Umjesto da dodajem daljnje argumente, ovdje ću radije iznijeti jedno zapažanje koje proizlazi iz životnog iskustva.

Duh mladih osoba obuzet je tijelom i tjelesnošću i stoga je sasvim prirodno i sukladno toj dobi da se ono tjelesno smatra zbiljskijim i savršenijim. Idealizam kod mladih ljudi više je nekakva duhovna nastranost i poremećenost, nego osobina vrijedna pažnje i štovanja. No, onaj duh koji je sazrio, i uistinu se razvio neće se više držati svog mladenačkog stava i odmetnuti će se ka idealizmu. Tek tu će shvatiti da je ono duhovno usitinu zbiljskije od tjelesnog. Treba, međutim, imati u vidu da su istinski razvijeni duhovi vrlo rijetki i među dugovječnim misliocima.

Sada bi se trebali vratiti transcendentalnom carstvu.

Promatrano sa subjektivno-idealističke pozicije, transcendentalno carstvo, ili, ako hoćete, transcendentalni svijet nastaje na osnovu volje - svjesne odluke za gradnju tog svijeta. Drugim riječima, na osnovu odluke individue da živi kao čovjek. Transcendentalna energija - vrijeme - iz koje nastaje ovo carstvo, te koja ga razvija i održava, ima ograničen iznos. Ona ga može održavati dok Zemlja napravi osamdesetak krugova oko Sunca. Tek manji dio te energije utroši se na stvaranje i razvoj onog transcendentalnog. Najveći dio potraži se u sporednim i nevažnim stvarima i aktivnostima.

Ono što kreativne individue stvore u području transcendentalnog, to one predaju **umjetnom biću**. Ono, pak čuva ta djela u svojoj umjetnoj transcendentalnosti (u mjedi, kamenu, na papiru ili u elektronskoj memoriji), i to radi toga da bi ih isporučilo slijedećoj generaciji. Umjetna transcendentalna energija ovog bića - koja je zapravo sebe-reflektirana prirodna transcendentalna energija - neusporedivo je veća, i trajnija od transcendentalne energije individue a također i bitno veća i pouzdanija čak i od transcendentalne energije vrste (a vjerojatno je vječna), pa je stoga vrlo pouzdan, **najsigurniji** čuvar plodova ljudske kreativnosti i ljudskog duha uopće.

U prvom razdoblju, prirodno transcendentalno carstvo je sredstvo stvaranja i razvijanja umjetnog. Samo umjetno biće je epitetički oblik bićevitosti uopće. Epitetički razvoj dovesti će, kako smo objasnili na drugim mjestima, do preokreta u kojem će sredstvo razvoja postati važnije od cilja i postaviti se na njegovo mjesto. Kroz taj će preokret umjetno biće postati sredstvom održavanja i razvoja prirodnog transcendentalnog carstva.

To će biti ono doba u kojem će, kako smo već nagovijestili, ono transcendentalno početi istraživati samo sebe.

Možda se pri tom otkrije da ono transcendentalno nije ništa drugo do neposredna pojava, antiteza onog transcendentnog, kojemu sam empirički prostor i materija nisu ništa drugo do memorija. Bezbrojne galaksije i zvijezde služe mu za istu svrhu kao atomi i molekule u našem mozgu ili u godovima drveta. To »Nešto« koje, zapravo, nikako ne može biti Nešto, jer ne može bivati kao nešto određeno niti može biti predmetom iskustva, To, dakle, možda je u svojoj biti beskonačna transcendentna energija, beskonačno vrijeme, odnosno beskonačna moć ili volja da se bude, koja, upravo stoga što je beskonačna, ne može biti volja-da-ne-bude, volja-ne-bit, pa stoga i nije ništa drugo do osuđenost na bivanje - usud.

No, budimo oprezni u našim izjavama. Možda se to Nešto treba **izboriti** za taj usud a možda svi djelovi ili momenti tog Nečega, zbog svoje slabosti, ne postaju vječnim, ili ne postižu najviši oblik postojanja.

Tko to zna?

Transcendentalno carstvo kojeg stvaramo, a koje nam se danas čini krajnjim **ciljem** ljudskog postojanja i svih ljudskih napora i žrtava, možda je samo tunel ili most ili, naprosto **sredstvo** koje vodi do onog transcendentnog.

Ali, to može biti i vrlo naivna, antropocentrična i stoga **bitno pogrešna** vizija razvoja i budućnosti.

Hegel je tvrdio da Svjetski duh u prirodi spava, a u povijesti i čovjeku se budi. Punina njegovog opstanka, kako se nazire pomoću četveročlane dijalektike, možda će se zbivati tek nakon povijesti, kao opstanak potpuno razvijenog **umjetnog bića**, koje, kako sam već nagovijestio, neće biti ništa drugo do oslobođeni i potpuno probudjeni, sebi znani Hegelov **Apsolutni Duh**.

(U drugim, vlastitim tekstovima, kad govorim svojom terminologijom, ja kažem da je povijest ontogenični proces – proces stvaranja umjetnog bića, ali, s druge strane i nužan proces svrsishodnog samootuđenja i samoukidanja čovjeka.)

Tu se vrijeme zbiva kao ona «stvaralačka evolucija» o kojoj je govorio Bergson, a i revolucionarni razvojni proces o kojem je govorio Hegel, izlažući Fenomenologiju duha i druga djela.

No budući da savršenstvo i vječnost možda već oduvijek jesu, što se nadaje iz samog postojanja onaj, Apsolutni Subjekt naprosto, iako se razvija unutar samog sebe reflektira sebe u svojoj savršenosti i vrijeme nam se istovremeno pokazuje i kao onaj Aristotelov (a i Newtonov) beskonačni, odnosno vječni niz «sadaka», čisto trajanje, duratio ili pereniranje.

(Ovdje sam dužan barem ukratko objasniti što podrazumijevam pod umjetnim bićem.

Umjetno biće je kapital.

No tko o kapitalu zna toliko koliko i Marx i drugi suvremeni mislioci, taj mora shvatiti da o njemu ne zna ništa ili gotovo ništa. **Kapital** - govoreći hegelijanskim jezikom i terminologijom - nije ništa drugo do «**u sebe uvijeni Apsolutni duh**», koji se razvija i koji velikoj većini čovječanstva još nije otkrio svoju pravu narav. O kapitalu kao o umjetnom biću možete šire čitati u mojoj knjizi Suma ekonomije, a i nekim drugim.)

Čovjek i druge slične, kreativne, **ontogenične** vrste možda su samo sredstva, pupoljci iz kojih se razvija umjetno biće, pupoljci koji će uvenuti i prividno nestati – **biti ukinuti** - kad obave zadatak koji im je bio namjenjen.

(Ovdje treba svakako imati na umu da ono “**biti ukinut**” – **aufheben** - sadrži u sebi slijedeće momente : transformatio, elevatio i conservatio. Ono što je ukinuto sačuvano je u nekom višem obliku.

Mnogima će se takva sudbina koja završava samoukidanjem ipak učiniti mračnom i gorkom, ali, ako malo bolje razmisle uvidjet će da je ustvari velika sreća što smo bili odabrani da budemo **ključno sredstvo** samorazvoja i samouspostavljanja onog beskonačnog, vječnog, apsolutnog.

Ono konačno nikako ne može biti **ciljem** svekolikog postojanja, ali zato može biti barem **sredstvom** najvišeg stupnja njegovog samoozbiljenja.

Nije nas zapala čast -"da budemo služeni" ali usud nam je dao jedinstvenu priliku "da služimo" ozbiljenju jednog, više nego veličanstvenog cilja. A to je možda nešto čak i više, uzvišenije ili herojskije nego ona čast -"da budemo služeni" - najviše što neko konačno biće može dobiti.

Vrijednost i svrsishodnost su jedno isto. Vrijediti znači biti svrsishodan, shodan nekoj svrsi, služiti. Što ne služi ničemu, ništa i ne vrijedi.

Otkad postoji filozofija povijesti postoji i misao da je povijest napredovanje ka spasu ili oslobodjenju i da spas ovisi o tome koliko ćemo dobro i ispravno djelovati u vrijeme povijesti.

Ali, gornji nas iskazi primoravaju da postavimo pitanje:

"Tko to zapravo treba biti spašen?"

Hegel upućuje na to da spašen treba biti sam Svjetski duh, koji pak nije ništa drugo do vrijeme, **postojanje**. A ono će biti spašeno tek ako se Svjetski duh, transformira i ozbilji u formi Apsolutnog duha, epiartificijelne transcendentne energije ili potpuno razvijenog **umjetnog bića**, koje tada neće biti ništa drugo do već spomenuta **volja da se bude i znanje, tj. točnije apsolutno umijeće o tome kako se bivanje može vječno održavati – apsolutna volja i apsolutna metoda.**

Samoozbiljenjem Apsolutnog duha, odnosno te epiartificijelne transcendentne energije, tj. potpunim razvojem **umjetnog bića**, bit će spašeni i **učinjeni vječnim, ovjekovječenim** i svi oni naponi **konačnih** bića (individua, grupa i vrsta) koji su - između ostalog i odricanjem od zadovoljenja svojih želja - doveli do njenog samoozbiljenja. Spasonosna, **dobra**, vrijedna i poželjna je svaka djelatnost, koja je vodila i koja vodi ka stvaranju i potpunoj razvijenosti **umjetnog bića**.

Iz toga je jasno koliko je važno da **Dobro** pobjedjuje svagdje gdje je god to moguće, te da povijest nije ništa drugo do poprište, bojno polje dobra i Zla, bojno polje na kojem se doista odlučuje o

"Biti, ili ne biti?"

Vrijeme ili ništa!